

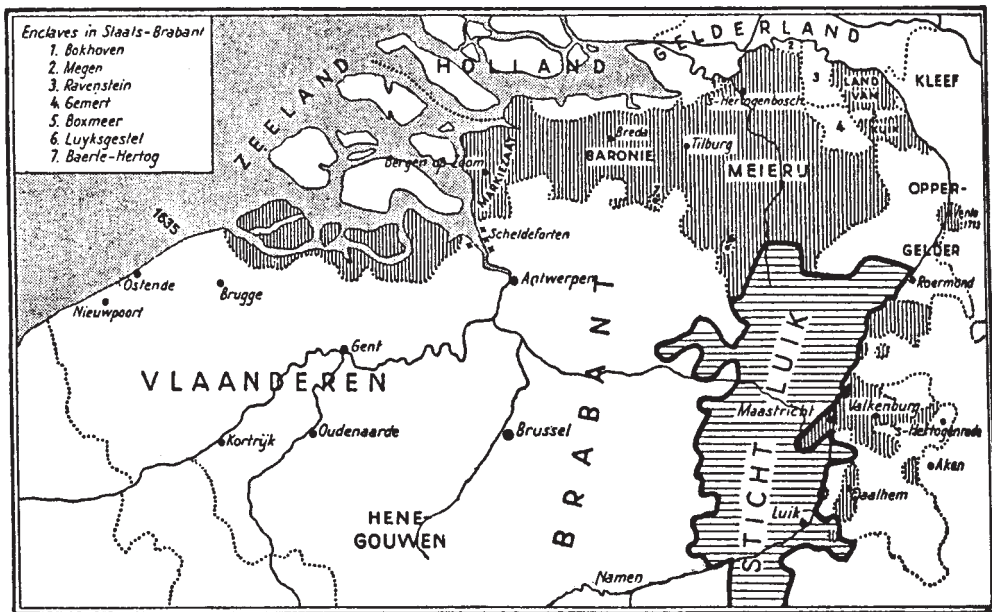
De toepassing van het Echtreglement in de stad Breda en de neerslag daarvan in de trouwregisters (1750-1795)

door

WIM MUNIER

Inleiding

In een eerdere bijdrage over dit thema in dit jaarboek behandelde ik de beginperiode van het Echtreglement.¹ In deze bijdrage wil ik de eindperiode analyseren om na te gaan of de neerslag in de trouwregisters hetzelfde is gebleven of dat er eventueel veranderingen zijn opgetreden. Ik herinner er slechts aan dat door het Echtreglement werd voorgeschreven dat alle bruidsparen zich moesten presenteren ten overstaan van de kerkenraad van de gereformeerde gemeente of van de schepenbank en dat iedere bemoeienis in het bijzonder van rooms-katholieke geestelijken met de huwelijksluiting verboden werd. De praktijk leidde echter bijna van de aanvang af tot een dubbele huwelijksluiting en de registratie daarvan in de trouwregisters.

1. De Generaliteitslanden.

In deze bijdrage begin ik met na te gaan of dit in de eindfase onveranderd is gebleven en analyseer ik daarvoor de trouwregisters van 1750-1760 en van 1785-1795.

Ik zet de namen van de huwendenden volgens de opgave van het eerste complete jaar (1751) uit het register van de Nieuwstraat simpelweg op een rij² om vervolgens de corresponderende notities in het gereformeerde register er aan toe te voegen:

Lijst 1

24 januari:	Henricus Simons et Cornelia van Antwerpen;
16 april:	Guilielmus Dupuis et Joanna Laruyt;
9 mei:	Petrus Augustus et Cornelia Siermans;
9 mei:	Andreas Ploegmans et Joanna van Berckel;
16 mei:	Joannes Vask et Ida van der Heyden;
17 mei:	Jacobus Ernst et Catharina Heppers;
11 juli:	Lambertus Smolders et Gertrudis Vrolijk;
25 juli:	Hermannus Smits et Joanna van de Velde;
3 augustus:	Adrianus Schroevers et Maria Hooremans;
29 augustus:	Ambrosius Simon et Anna Maria Theresia Arnouts;
1 november:	Hubertus van Sandvliedt et Margareta Theunissen;
14 november:	Jacobus Hemmeldorp et Anna de Kroon;
21 november:	Waltherus Eelkens et Dimphna Naelde;
6 december:	Joannes Lissum et Joanna van den Broek; met aantekening: nota quod praedicti Joannes et Joanna jam a longo tempore juncti erant apud reformatos;
19 december:	Petrus Canters et Joanna Ketelaers;

Lijst 2

- 24 januari: Henrik Simons, weduwnaer van Christe van Wesep
met Cornelia van Antwerpen, weduwe van Martinus Remer;³
- 9 mei: Pieter Augustus, weduwnaar
met Cornelia Ciermans, J.D.¹, beyde van Breda;⁴
- 9 mei: Andreas Ploegmans, J.M.² van Oosterhout dog woonagtig te
Breda
met Joanna van Berckel, J.D.⁵
- 16 mei. Johannes Vesce, J.M. van Haerlem
met Ida van der Heyde, J.D. van Ellen⁶
- (17 mei:) Jacobus Erens, weduwnaar uijt 's Gravenhage
met Catharina Heppers, J.D. van Breda;⁷
- 11 juli: Lambertus Smolders, J.M. geboortig van Luyker Land
met Geertruid Vrolyk, J.D. geboren te Loon op Zand en beide
woonagtig alhier;⁸
- 25 juli: Herman Smits, weduwnaar
met Johanna van de Velde, J.D. van Rozendaal;⁹
- 31 oktober: Huijbert Sandvliet, soldaet int Regiment van den Heer Lt Gen.
Van Lintmans in Garnisoen alhier
met Anna Margriet Teunisse, geboortig van Eysden;¹⁰
- 14 november: Jacobus Hummeldorp, J.M. Grenadier in het Regiment van
den Heer Generaal Major Thierry
met Anna de Krom, weduwe van Andries Loos;¹¹
- 21 november: Wouterus Eeltjens, J.M.
met Dina Naalde, j.d. beide woonachtig alhier;¹²
- 21 november: Martinus Timp, j.m. soldaet in het Regiment van den Hr Lt
Generaal Baron de Villegas
met Maria Onklers, j.d. geboren en woonagtig alhier; ¹³
- 19 december: Pieter Kanters, weduwnaar van Andriana de Koter
met Johanna Ketelaars, weduwe van Anton Dirkse beide
woonagtig en geboortig alhier;¹⁴

In de tweede lijst ontbreken enkele namen. Lettend op de notitie bij het huwelijk van Joannes Lissum en Joanna van den Broek was dit ontbrekende paar gauw gevonden. De registratie van het eerder gesloten huwelijk vond als volgt plaats:

20 december 1750: Jan Lissum, J.M.
met Johanna van den Broek, J.D., beide geboren
en woonachtig alhier;¹⁵

Het huwelijk van Ambrosius Simon en Anna Maria Theresia Arnouts werd voor de schepenbank gesloten en werd als volgt geregistreerd:

*Sr Ambrosius Simon, meerderjerigh jonghman geboortigh van Brussel en ruym anderhalf jaer alhier gewoont hebbende als Bruydegom
met
jufvrouw Anna Maria Theresia Arnouts, weduwe van Sr Josep Jamez,
geboortigh van Elten en woonachtigh alhier als Bruijt;
syn in wettige ondertrouw opgenomen en uijtgeschreven, ten overstaan van de heeren Mr Willem Hendrick Verbrugge ende Johan van Sypersteyn, schepenen alhier.
Actum op den Stadhuuse van Breda den 9en Augustus 1751;
Alhier ten puijen van den stadhuuse aft gepubliceert de drie houwelyckse proclamatien op Sondagh den 29e Augustus 1751.
Op den 4. September 1751 is ter Secretarije alhier vertoont den
Trouwbrieff van
.....toonden verklaring van d'Heer Constantinus van Vechelen, secret., dat de 3 proclamatien hebben plaats gehad en hun Huwelyk was gesloten op 30 Augustus ten overstaan van schout en schepenen ...*¹⁶

Daarmee kwam vast te staan dat van de rij in het rooms-katholieke register slechts één huwelijk niet dubbel werd geregistreerd. Het echtpaar Dupuis-Laruyt beperkte zich bijgevolg tot de gang naar de pastoor.

In vergelijking met de bevindingen in ons eerste artikel valt het op dat op een enkele uitzondering na de paren op een en dezelfde dag de weg gingen naar de twee instanties. De bevindingen aangaande de manier van registratie voor de beide instanties zijn dezelfde als die in de eerste bijdrage werden opgedaan. Dat geldt onder meer de schrijfwijze van de namen en mededelingen omtrent de status van de gehuwden en hun woonplaatsen. Opvallend is ook dat in deze jaren het merendeel van de paren zich voor de kerkenraad presenteerde. Dat was in de beginfase enigszins anders geweest.

Voordat ik over ga tot de analyse van de trouwregisters in de slotfase geef ik eerst de totalen van de geregistreerde huwelijken, te beginnen met de rooms-katholieke registers. De daarin geregistreerde huwelijken omvatten voor de eerste tien jaar van deze bijdrage de volgende totalen:

in die van de Nieuwstraat ¹⁷

Jaar	Aantal huwelijken	Jaar	Aantal huwelijken
1751	16	1756	19
1752	18	1757	12
1753	19	1758	13
1754	9	1759	7
1755	17	1760	12

in die van de Waterstraat¹⁸

Jaar	Aantal huwelijken	Jaar	Aantal huwelijken
1751	30	1756	21
1752	21	1757	11
1753	19	1758	19
1754	19	1759	21
1755	10	1760	26

Voor het kerkje van de Brugstraat waren over deze jaren geen cijfers te achterhalen.

Dat was wel het geval voor de laatste jaren die in deze bijdrage geanalyseerd worden. Ik beperk mij echter voor deze jaren tot de cijfers van de registers van de Waterstraat en laat daarop slechts enkele cijfers volgen uit de registers van de Brugstraat en de Nieuwstraat:

van de Nieuwstraat:¹⁹

Jaar	Aantal huwelijken	Jaar	Aantal huwelijken
1785	11	1791	27
1786	26	1792	16
1787	10	1793	20
1788	13	1794	12
1789	19	1795	22
1790	9		

van de Brugstraat:²⁰

Jaar	Aantal huwelijken	Jaar	Aantal huwelijken
1785	26	1786	34

van de Nieuwstraat:²¹

Jaar	Aantal huwelijken	Jaar	Aantal huwelijken
1785	1	1787	13
1786	11		

Doch genoeg gecijferd. Slechts enkele korte kanttekeningen. Het geheel maakt duidelijk dat de jaar voor jaar gegeven cijfers wijzen op sterk wisselende totalen. Voor een vergelijking van de protestantse en de rooms-katholieke cijfers kan volstaan worden met de verwijzing naar het totaal aantal huwelijken ten overstaan van de gereformeerde gemeente over het eerstgenoemde jaar 1751. In dat jaar werden er niet minder dan 133 huwelijken gesloten.²² De in aantal aanzienlijk mindere totalen der huwelijken die voor de Waalse gemeente²³ en voor de schepenbank Breda-Teteringen²⁴ werden gesloten moeten daarbij nog in rekening gebracht worden. Van deze totalen nam dus de rooms-katholieke gemeenschap slechts voor een betrekkelijk gering percentage haar aandeel. Er werd dus zeer druk getrouwd door niet-roomse echtparen. Het hoge aantal in de beginperiode houdt waarschijnlijk verband met de streekfunctie die de bedienaren van de officiële kerk in die jaren te verrichten hadden.

Na dit intermezzo met cijfers volgt nu de analyse van de trouwregisters over het laatste decennium van de Staatse overheersing.

De analyse van de trouwregisters

Zoals voor het jaar 1751 gedaan werd, worden nu de cijfers voor het jaar 1785 als volgt weergegeven: het eerste van de jaren uit de tweede reeks van het onderzoek, te beginnen met de gegevens uit de Waterstraat telkens gecombineerd met die van de gereformeerde gemeente. Voor 1785 krijgen we dan het volgende beeld:

Lijst 1

16 Januarius:	sponsus Adrianus Bernards sponsa Wilhelmina Johanna Teurlinks testes: Joanna van Beek et Maria Matthysen;
6 Februarius:	Cornelius van Kuyk et Maria Boomaars;
25 Aprilis:	Joannes Hoften et Cornelia Maria Verlegh;
19 Majj:	Wilhelmus Lambers et Maria Esters;
26 Majj:	Joannes Antonius Tavernier et Maria Hustinx;
26 Majj:	Franciscus Bosmans et Maria Verkooyen;
29 Majj:	Cornelius van Riel et Joanna Sophia Teven;
30 Majj:	Martinus Henricus Pruymenboom et Joanna van Jaarsveldt;
23 Octobris:	Wilhelmus Roijen et Adriana Huysmans;

- 24 Octobris: Arnoldus van den Elsakker et Elisabeth Martina Verlegh;
- 6 Novembris: Matthias Janssen et Joanna Monsieurs;
- 11 Decembris: Joannes Schellings et Lucia Kools;²⁵

Lijst 2

Getrouwt den

16. Januari 1785: Adriaan Bernards, weduwnaar van Johanna Haast, geboren te Mait en wonende alhier
Wilhelmina Joanna Teurlinks, J.D. geboren te Tilborg en wonende alhier;²⁶
- 6 februari: Cornelis van Kuyk, J.M. geboren en woonende alhier Maria Boomans, J.D. geboren te Ginneken en woonende alhier;²⁷
- 25 april: Johannes Hoffe, J.M.
met Cornelia Amaria Verlegh, beyde geboren en woonende alhier;²⁸
- 19 mei: Willem Lambers, wachtmeester in 't Regiment Cavallerij van den Heer Luit. Gen. de Tamars in de Compagnie van de Heer Ritmeester van der Duyn
met Maria Esters, J.D. geboren en woonende alhier;²⁹
- 26 mei: Johannes Antonius Tavernier. J.M. geboren en wonende te Middelburg
met Maria Hustinx, J.D. geboren en wonende alhier;³⁰
- 26 mei: Franciscus Bosmans, weduwnaar van Elizabeth van Dongen, woonende alhier
met Maria Verkooyen, J.D geboren te Ter Heyde;³¹
- 29 mei: Cornelis van Riel, weduwnaar van Anna van Rythoven, geboren en woonende alhier
met Johanna Sophia Teven, geboren te Kaldenkirchen en woonende alhier³²
- 30 mei: Op attestatie uit het Fransche Consistorie:
Le 30 de May 1785 le mariage de Martin Henri Pruymenboom, natif et demeurant dans cette ville, et de Jeanna van Jaarsveldt, native et demeurant dans cette ville, l'un et l'autre de la Religion Romaine.

Fiancés l'onzième de mai 1785 a été béni par Mr Langlois, Pasteur, assisté de Messieurs Pierre Qiercx, Ancien et Pierre Witte après les trois proclamations ordinaires faites sans aucun empêchement dans notre Eglise et dans l'Eglise Réformée Hollandaise de cette ville, comme il paroît par une attestation qui en a été produite;³³

- 23 oktober: Willem Roijen, J.M. geboren te Bilsen in 't Luiksche Corporaal in 't Regiment Cavallerij van den Luit. Gen. Graav van Hessen Philipsthal, in Guarnisoen alhier met Adriana Huijsmans, J.D. geboren en woonende alhier;³⁴
- 24 oktober: Arnold van den Elsakker, J.M. geboren in de Hoeven en wonende alhier met Elizabeth Martina Verlegh, J.D. geboren en woonende alhier;³⁵
- 6 november: Mattijs Jansen, J.M. gehoortig van Breda met Johanna Monsieurs, J.D. geboortig van de Hoeven, beyde wonende alhier;³⁶
- 19 december: Johannes Schellings, J.M. ruijter in 't Regiment Cavallerij van den Luit.Gen.Landgrave van Hessen Philipsthal in de Compagnie van den Ritmeester van der Duyn in Guarnisoen alhier met Lucia Cools, J.D. geboren te Esschen en woonende alhier.³⁷

Zoals uit deze lijst te zien valt, hadden de huwelijksluitingen met uitzondering van de laatst genoemde, ten overstaan van beide instanties op een en dezelfde dag plaats. Bovendien voldeden alle roomse echtparen aan hun door het Echtegtement voorgeschreven verplichtingen. Zij presenteerden zich alweer zonder uitzondering voor de kerkenraad. Dat bleef zo voortduren tot aan het eind van het Staatse bewind dat zoals bekend met de inval van Franse legers in 1794 op de helling kwam te staan.

In een enkel geval wordt duidelijk dat een huwelijk dat plechtig was aangekondigd niet doorging. Dat was het geval met een paar dat op 4 mei 1782 in ondertrouw ging. Hoewel de reden waarom dit huwelijk niet doorging niet wordt meege-deeld zijn de details die geregistreerd worden interessant genoeg om hier volledig te worden weergegeven. In het aparte register voor gemengde huwelijken staat daarover het volgende:

*Den 4. May 1782 in praesentie van de Heeren Oudd. Swaan en Witte
1ste 5 May
2de 9 Jun.
3de 21 Jul.*

op attestatie van de Walsche kerkenraad alhier

*Robert Joseph Meurice, geboren te Namur, soldaat in het Regiment van den Heer
Generaal Major Grenier*

met

*Josine van der Linden, geboren te Vuuren in Gelderland en wonende alhier, zynde de
bruidegom van de Roomsche en de bruid van de Gereformeerde Religie.³⁸*

De registratie is voorzien van de volgende notitie:

*dese personen van malkander afziende heeft de Walsche kerkenraad, die deselve in onder-
trouw genomen had, beslooten hunne proclamatiën te doen ophouden, waarvan ook aan de
Ed. Wel Achtb. Magistraat kennis gegeven is.*

Daarop werd het Waalse trouwregister ingeschakeld en daarin stonden de vol-
gende mededelingen:

*Le 3 de Mai 1782 Robert Joseph Meurice, natif de Namur, soldat dans la Compagnie
du Lieutenant Colonel de la Calmette au deuxième bataillon du Régiment Wallon de
Monsieur le Général Major Grenier, en garnison dans cette ville, de la Religion
Romaine, et Josine van der Linden, native de Vuuren en Gueldres, et demeurant dans
cette ville, de la Religion Réformée ont été fiancées par Mr le Sueur, assisté de Messieurs
Mestral, Ancien, et Kuyper, Diacre.³⁹*

Een attestatie ging naar Sluis en een naar de Nederduitse gereformeerde ge-
meente, waar ook de roepen moesten plaats vinden.

Leur 1re annonce le 9 de Mai

Leur 2de annonce le 16 de Juin.

*Ces personnes n'ayant point dessein de consommer leur mariage, ont prié le consistoire que
leurs annonces fussent arrêtées. Se conformant en vertu d'un décret de LLHHPP (Leurs
Hautes Puissances) touchant les mariages entre les Réformés et les Papistes, a acquiescé à
leur demande.*

Daarvan werd mededeling gedaan aan de twee andere genoemde kerkenraden.

Uitdrukkelijk werd verwezen naar de resolutie van de Staten-Generaal die im-
mers een bepaling bevatte over de aanvaardbaarheid van de verbreking van trouwbe-
loften van personen van verschillende confessie. De hier beschreven gang van zaken
kan dus als een winstpunt worden aangeduid.

Ik was er uiteraard op uit na te gaan op welk ogenblik de nakoming van het
Echtreglement uit de boeken verdween. Ik zag mij genoodzaakt de door mij gestel-
de tijdslimiet enigszins te overschrijden. Met het resultaat van deze zoektocht wil ik
dit onderdeel afsluiten.

In het gereformeerde register staat dit huwelijk als volgt geregistreerd:

2. De kerk in de Nieuwstraat in 1763.

*Getrouwt 20 November 1796 Willem Niessen, J.M. geboren en wonende alhier en Mechlina Voermans, J.D. geboren te Gilze en wonende alhier.*⁴⁰

In het trouwregister van de Nieuwstraat staat:

*20 9bris Wilhelmus Niessen Bredanus et Mechlina Voermans ex Gilze. Testes ut supra (volgen de namen).*⁴¹

De roomse paren onttrokken zich in het vervolg aan de lastige verplichtingen die het Echtreglement hun had opgelegd en die meer dan een eeuw lang de verhoudingen tussen de verschillende confessies hadden beïnvloed.

De strijd tegen het gemengde huwelijk.

Het is niet toevallig dat het jaar 1750 gekozen werd voor het begin van deze analyse van de terugslag van het Echtreglement in de trouwregisters van de verschillende kerkgenootschappen. Die keuze werd bepaald door de resolutie die de Staten-

Generaal voor de Generaliteitslanden op 3 juni van dat jaar deden uitgaan.⁴² Zij deden dat op dringend verzoek van diverse ook kerkelijke instanties, waaraan zij volgzaam en met de nodige vindingrijkheid voldeden. Dit werd duidelijk te verstaan gegeven in de considerans waarmee het stuk dat per plakkaat werd bekendgemaakt, opende. Daarin werd het volgende ten beste gegeven:

Alsoo wy tot ons leedweesen onderrigt worden, dat in het District van Generaliteyt meer en meer koomen in te kruypen huwelyken tusschen persoonen van de Gereformeerde en die van de Roomsche Godsdienst waar uyt niet alleen veele twisten en oneenigheden tusschen soodanige egtgenooten, der selver kinderen en huysgesinnen ontstaan, maar waar voor ook komt te gebeuren dat eenige soo niet alle kinderen uyt soodanige huwelyken gebooren in de Roomsche Religie worden opgevoed, ja dat zelfs sulke Gereformeerde egtgenooten voor lastige aanhoudingen en vexatien van haar Roomschesinde mans of vrouwen en der selver aanhang worden gepermoveert en verleyd om tot op openbaare ergernisse de waare Gereformeerde Religie te verlaaten en sig te begeeven tot de Roomsche dwalingen.

Om aan dit euvel paal en perk te stellen troffen de Staten-Generaal verschillende voorzieningen. De voornaamste daarvan laten zich als volgt samenvatten:

Om te beginnen wordt de minimumleeftijd waarop het aangaan van een gemengde verbintenis aanvaardbaar wordt gesteld vastgelegd. De mannelijke partij dient op zijn minst de leeftijd van 25 jaar te hebben bereikt, de vrouwelijke partner die van twintig.

Vervolgens wordt voor de huwelijksproclamaties bepaald dat deze in plaats van op drie achtereenvolgende zondagen telkens met een tussentijd van zes weken moeten plaats vinden. Kennelijk om voor de trouwlustigen de tijd voor bezinning in te bouwen en om hun omgeving de mogelijkheden te bieden hen te overreden van de ongewenste verbintenis af te zien.

Tenslotte wordt uitdrukkelijk de mogelijkheid geblokkeerd door tussentijdse zogenaamde bekeringen deze verplichtingen te omzeilen. Na de al of niet voorgewende overgang tot de confessie van de partner moest minstens een jaar verlopen zijn voordat de officiële toestemming tot het huwelijk kon worden gegeven.⁴³ Dat gold nadrukkelijk voor de overgang naar een van beide kerken.

Zoals gezegd werd de inhoud van de resolutie per gedrukt plakkaat aan de betrokken instanties bekend gemaakt. Het stuk bereikte ook de kerkenraad van de Bredase gereformeerde gemeente. Wanneer dit stuk in Breda arriveerde valt niet meer na te gaan.⁴⁴ Het werd in ieder geval zorgvuldig in het archief opgeborgen en is tot op heden bewaard gebleven.

Men vraagt zich af of dit met de nodige vertraging gepaard is gegaan. Aan de inhoud van de acten van de kerkenraad valt niets te ontfemen. Er werd echter wel op een betrekkelijk laat tijdstip een apart register voor de opname van dit soort huwelijken geopend. Dat gebeurde eerst op 12 december 1750. Het heeft op het titelblad de volgende omschrijving:

Acta Consistorii

Rakende Extraordinaire gevallen,
En byzonderlyk ontrent
de Huwelyks-saken.

Beginnende met den 12. Decemb. 1750.

Trouw-boek
of
Register van Protestanten en Rooms-
gesinden, die met den anderen in onder-
trouw opgenomen en vervolgens
in den huwelyken staat bevestigd zyn,
Beginnende met den 12. Dec. 1750.

6. Titelpagina van het in de tekst
vermelde register van gemengde
huwelijken

Den 12. Dec. 1750. Frederik Jonnemaas,
zyn in ondertrouw
opgenomen in pre-
sentie van de Heeren
Oudt. Secret. Van Ver-
chelen, en Hovoc. Van
verchelen.

J. M. Dragonder in en b. Febr. 1751. in pre-
sentie van de Heeren
den Heer Generaal- e
Luitenanth van Nes
van

Casper Linnborg
geboren in Hesther-land
met
Catharina Vermeulen
J. D. geboren te Ter Hoop
beide woonachtig alhier.
2 ynde de Bruidegom zee
Hornvoert en de Bruid
Parapsich.

13 Decemb. I
29 Jan. 1751. II
7. Maart. III.
Den 7 Maart in den
Maart 5. verhoort.

2eg. 5th

ca. April 1751. in
absentie van de Heeren
ollart en de Bruid
25 April
26 July
27 July
28 July
29 July

Casper Schepens J. M.
geboren te Reerum-nde
en
Elisabet Wilfert J. D. van
Sprang, Dog bij de
Lalle.

Simon Nicolaas de D. van
Rolfars met Dingel van
Hines beidan Woonachtig al
D. Huis degom
Bruid Robins.

Bonne Simons
Ket. Regiment van de
Gehorneel Veldman
met
Hante Eljase en Afickel
J. van Bergen op Zoom-
woonachtig al hier.

Den 1. Dec. I
D. 15. Dec. II
26 Sept. III
getrouwt den 28 Septemb 1751
2eg. 6. ft.

*Trouw-boek of Register van Protestanten en Rooms-gesinden, die met den anderen in ondertrouw opgenomen, en vervolgens in den huwelyken staat bevestigd zyn. Beginnende met den 12. Dec. 1750.*⁴⁵

Het register opent met de volgende registratie als eerste:

Den 12. Dec. 1750 syn in ondertrouw opgenomen in praesentie van de Heeren Oudd. Secret. van Vechelen en Advoc, van Vechelen.

13 Decemb. I
24 Jan. 1751 II
7 Maart III

Den 7. Maert in den Huwel. Staat bevestigd

Frederik Sonneman, J.M. Dragonder in het Regiment van den Heer Generaal en Lieutenant van Nassau

met

*Heyltie van Dijk, J.D. geboren in de Willemstad, en woonagtig alhier, sijnde de Bruidegom van de Rooms-gesinden en de Bruid van de Gereformeerde Religie.*⁴⁶

Analyse van dit trouwregister

De aantallen huwelyken die in dit register geregistreerd werden in de eerste tien jaar wisselen sterk. Ik stelde de volgende aantallen vast:⁴⁷

Jaar van registratie	Aantal huwelyken	Jaar van registratie	Aantal huwelyken
1751	6	1756	16
1752	6	1757	9
1753	4	1758	4
1754	4	1759	2
1755	6	1760	1

De aantallen voor de laatste tien jaar zijn de volgende:⁴⁸

Jaar van registratie	Aantal huwelyken	Jaar van registratie	Aantal huwelyken
1785	7	1790	11
1786	11	1791	10
1787	5	1792	6
1788	8	1793	4
1789	6	1794	2

Voor de periode 1751-1760 stelde ik bijgevolg een gemiddelde van ruim zes per jaar vast, voor die van 1785 -1794 een van zeven per jaar.

Ik zocht voor deze huwelyken tevergeefs naar de manier waarop zij in de rk registers werden opgenomen. Zij bleken onvindbaar. Daaruit kan geconcludeerd wor-

den dat zij om een of andere reden in het geheel niet werden geregistreerd of dat zij eveneens in aparte registers werden opgenomen. Die moeten dan verloren zijn gegaan. Het meest waarschijnlijk is echter de eerste hypothese, al is het niet mogelijk gebleken daarvoor een reden te achterhalen.

Bij gebrek aan andere mogelijkheden laat ik hier de registratie van een aantal gemengde huwelijken in het gereformeerde trouwregister volgen:

Den 9. Jan. 1751 ondertrouwt ten overstaan van de HH. Knollaart en De Bruyne

den 10 Jan. I

den 21 Febr. II

den 4. April III

getrouwt den 4. April 1751:

Simon Riems, Wedr van Jesin Holpart

met

Dingna van Heijnes, beiden wonagtig alhier, de bruidegom Luthers, de bruid Rooms.⁴⁹

Den 6. Febr. in praesentie van de HH oudd. Bruin en Kuyper

den 7. Febr. I

den 21 Maart II

den 2. May III

Getrouwt den 2. May 1751

Casper Limborgh, J.M. geboren in Hessen Land

met

Catharina Vermeulen, J.D. geboren te Ter Heyden en beide woonagtig alhier zynde de bruidegom gereformeert en de bruyd Paapsch.⁵⁰

Den 20 Mey 1752 in praesentie van de Hren Ouderl. De Bruyn en Bosson

den 21 Mey I

den 2. July II

den 13. August. III

den 13. Augustus 1752 getrouwt: Cornelis van Hoepe, J.M.

met

Catrien Kerselaar, J.D. beijde van Breda zynde de bruidegom Rooms en de bruid Luthers.⁵¹

Den 1 July 1752 in praesentie van de HH Oudd. De Bruyn en Bosson op attestatie van Bergen op den Zoom

Iste procl. den 2. July

2de procl. den 13. Augustus

3de procl. den 24. Septemb.

met attest. van Bergen op Zoom getrouwt den 24. Sept. 1752:

Christiaan Broers, J.M. geboren te Maastricht

met

*Adriana de Wilde, wed. van Andries van Hattem, gewoonst hebbende te Breda en beide thans wonende te Bergen op den Zoom, zynde de bruidegom Rooms-gesind en de bruid Gereformeerd.*⁵²

Zoals uit dit overzicht te zien valt werd telkens strikt de hand gehouden aan de bepalingen van 3 juni 1750 omtrent de van zes tot zes weken te verrichten proclamaties. Verder valt op dat verschillende combinaties van confessie tussen bruid en bruidegom zichtbaar worden. Ook wordt duidelijk dat in Breda huwelijken waarbij een of beide partners de Lutherse religie waren toegedaan officieel bevestigd dienden te worden ten overstaan van de door het Echtegtement voorgeschreven instanties. Ik heb niet kunnen achterhalen of ook in Breda de mogelijkheid kwam voor Lutherse instanties deze zaken in eigen beheer te nemen, zoals voor Lutherse gemeenten elders het geval was.⁵³

Overgangen van de ene naar de andere confessie

In de considerans van de resolutie der Staten-Generaal werd de beduchtheid uitgesproken dat gemengde verbintenissen konden uitlopen op de overgang van de niet-roomse partners naar de verfoeide roomse confessie. Dat gebeurde inderdaad tamelijk regelmatig. In het hier volgende worden een paar gevallen onder de loupe genomen.

Onder de eerste gemengde huwelijken in het gereformeerde register komt het volgende paar voor:

*Joannes Floor, J.M. van de Roomsche Religie
met*

Wilhelmina Potermans, J.D. van de gereformeerde religie [met de aantekening omtrent de proclamatie van hun huwelijk]:

Den 15. May 1756 1ste proclam. den 16. May

2de proclam. den 27. Junii

*3de pclam. den 8. August .*⁵⁴

Dit huwelijk is in het rk register van de Nieuwstraat als volgt geregistreerd:

Die 17 Octobris 1756 renovarunt consensum /si forte opus/ et receperunt benedictiones nuptiales

*Joannes Floor et Wilhelmina Potermans, quae antea reformata dum die 8 Augusti hujus anni nunc conversa ad fidem catholicam testes hujus formalitatis (!) fuerunt Huberta van Loon et Elisabetha van Sommeren.*⁵⁵

In tegenstelling tot de gewoonte (?) om gemengde huwelijken niet dubbelop te registreren gebeurt dit hier wel. Het was trouwens slechts voor gereformeerde instanties een gemengd huwelijk. Lettend op de beide data was het proces van overgang van de ene naar de andere kerk al bij het huwelijk ten overstaan van de kerken-

P L A C A T.

Die Scaa-
ten General der vereenig-
de Nederlanden; Allen den
geenen die des-
sen sullen sien of hooren lefen / salut : Doen
te weeten : Al-
so Wy tot
Ons leedse-
fen onbedryft woorden / dat in het District van de
Generaliteit meer en meer koomen in te
kuypen huwelijcken tusschen Personen van
de Gerefomeerde en die van de Roomsche
Gedienst; waer upt niet alleen dees twi-
felen en onenighheden tusschen sovanige Gefe-
noeten / der selve Kinderen en huwelingen
ontstaan / maar waer dooz ook hout te ge-
beuren / dat enige / soo niet alle de kinderen /
upt sovanige huwelijcken gebooren / in de
Roomsche Kelijge woorden opgevoort / ja dat
sels sulke Gerefomeerde Gefegetoeten dooz
leeflige aanhoudingen en veraten dan haer
koomschepelins Maan of Houten / en der
selve aanschijng woerden gepremiereert en ver-
lept / om tot openbaars geseffte / de waare
Gerefomeerde Kelijge te verlaaten / en sig te
begieten tot de Roomsche byvaligen.

SOO IS'T, dat Wy vollende voorsommen /
dat Onse goede Ingezetten dooz jonkheyp
dan jaeren / onbesonne bysten / en sonder
overtueging van de beklagelijche en verderf-
lijche gebolgen van de voorscheerde huwelijcken
tot het aangaan dan deselve woerden verlept /
en in tegendeel dat en sulken die daar toe
reeds en voornemen moegen hebben / of
in enige sovanige huwelijcks- of trouwe-
losten zyn ingewikkelt / de tyd en gelegent-
heyp willende geiden om te kuyperen na goede
aandertingen / en van het voltrecken van die
voornemens of engementen die te sien / na
ingecomen advijs van den Raad van Staate
der vereenigde Nederlanden / goetgevoonden heb-
ben te statuieren en vast te stellen / soo als
Wy statuieren en vaststellen by dees.

Gerstelijch; dat aan gene Personen van de
waare Gerefomeerde of Protestantsche Kelij-
ge / of deselve overgaan en daar in opge-
voort / het zj Maliciae of andere / dan wat
staet sp souden moogen zyn / enige huwelijcks-
gebooden uut Personen van de Roomsche
Kelijge sullen moogen werden gegunt / soo lang
de Maan / personen den outerdom van byt en
twintig jaeren niet volkomen sullen hebben
verbut / waer van by ephiteit van Ex-
tracten upt de Woopregistres / aan die gene
die de huwelijcksgebooden moeten inschypen /
sal moeten blypen / sonder onderleyp of de-
selve Personen reeds in eerderen huwelijcks
moegen zyn getrouwt geweest dan niet / op
pene dat de inschypinge dan de voorscheerde
Personen / contract die Kijckel gebooren / en
de huwelijcken daer op gevoelt / sullen zyn

nul en onbestaanbaar / en de kinderen daer
upt gebooren woerden / onwettig / sonder oopt
gereguleert te moogen kuypen.

En anderen / dat alle Trouwelosten twi-
schen de voornemde Personen / van wat
jaeren sp souden moogen zyn / het zj wone-
ling of ook schijflijch reeds gegeten of nog
te geiden / sullen zyn hebfolut kragteloos en
sonder effect / en dat het dienvolgende aan alle
de voornemde Personen ten wederzyde sal
zjz staen om ten allen tyde / niet alleen dooz
het aantekenen van de huwelijcks Proclama-
tien / maar sels na dat die reeds souden
moogen zyn gegaan / van de voorscheerde
Trouwelosten te willeken en af te gaan /
sonder dat het aan enig Kijckte gepremiereert
sal zyn of de voorscheerde Trouwelosten
sig te doen / wel min zussend tot het na-
koomen van sovanige Trouwelosten te con-
stringieren.

En derde / dat de huwelijcks Proclama-
tien van de voorscheerde Personen soude de tyf
en twintig en twintig jaeren respetive dooz
zynde / in plaats van / in gebede Onse Egt-
Reglement / te gaan van wech tot wech /
sullen moeten gebooren woerden van is
weken tot ses weken / op gelijke pene /
so ten aanzien der voorscheerde Proclama-
tien / als van een daer op geboelt huwelijck /
als hier booz in het eerste Kijckel is gestatueert.

En tweyl Wy bevoeght zyn / dat Onse goede
intente soude kunnen woerden gelibereert dooz
sovanige Gerefomeerde of Protestanten /
die / om met koomschepelins te trouwen / soo
verze sig souden laten verdelven / om dooz
het aantekenen der Gebooden / tot het
koomschepelins Geboort over te gaan / ten epnde dus
niet onbedryftig te zyn aan het geen hier
dooz is gestatueert / soo willen en bevelen
Wy nog / dat aan gene Personen / dan wat
jaeren of staet sp souden moogen zyn / die
de waare Gerefomeerde of Protestantsche
Kelijge beletten hebben / of deselve toeg-
daan of daer in opgedacht zynde / deselve sul-
ken hebben verlaaten en tot de koomsche sul-
ken zyn overgegaan / en vervolgens met Per-
sonen van de laastgenemde Kelijge sig in hu-
welijck souden willen begeeten / enige huwelijcks-
gebooden met koomschepelins sullen moogen
worden gegunt / dan na berloop van een jaar /
na dat sp de Gerefomeerde of Protestantsche
Gedienst verlaakt / en van het koomsche
Geboort poffesse gebooren sullen hebben geboort /
waer van sp behoovlijch en voldoende bewijs
sullen moeten vertoonen aan die geene dooz
welke de Gebooden aangeleest woerden /
meede op de pene by het voorgesagde eerste
Kijckel gestelt / en dat daerensooden ontrent
sulke Personen meede plaats sal hebben al
het geen in de hier voorgesagde Kijckel is
gestatueert / even als of sp de Gerefomeerde
of Protestantsche Kelijge niet hadden verlaaten.

En alsoo het insgelijck / tot verpelding van
Onse salutaris intentie / soude kunnen gebru-
en / dat sels koomschepelins soo verze sou-
den gaan / van in uperlijche seljg haer Kelij-
ge te verlaaten / en tot de Gerefomeerde

of Protestantsche over te gaan / ten epnde in
een Persoon van deselve Kelijge te kunnen trou-
wen / sonder aan het voorscheerde dat Placaat
getrouwen te zyn / dooz met intente om na by
voltrecke huwelijck tot het koomsche Geboort
weder te keren / soo is laastelijch Onse wille
dat / tot voorscheering van het selve / ontrent
Personen van de koomsche tot de Geref-
meerde of Protestantsche Kelijge overgegaan
en met iemand van deselve Kelijge willent
trouwen / vice versa / meede sal obtineren /
het geen hier dooz ten reguarde van Geref-
meerde of Protestanten / tot de koomschepelins
Gedienst overgegaan / is gestatueert.

En woeden alle Raadsfracten / Commiss-
sacien van huwelijckszaaken / Rijksheraaden
en Bydractanten / dooz welke de inschypinge
der Gebooden gebooren en de Trouw gebooren
soudt woort / respectueelij gelijck / nauwkeuren-
te letten en soepe te byagen / dat dit Onse
Placaat behoovlijch en exactelijch in alle beke-
naghekoomen woerde / op de verbedene van
sonder selve Contracten by een ieder van
deselve / die Contracte het voorscheerde gesta-
tueerde de Gebooden inschypende / of de
Trouw geboornisseert sal hebben / te appli-
cieren en verberpart ten behoeve van den Of-
ficier die de calange sal hebben gebooren / die
tweede verberpart ten behoeve van den Van
byngere / en het respetive verberpart ten py-
sere van den Kijckten van de Plaats daer o
contractantie sal wesen bygaan.

En dit alles onbedrindert het geen gesta-
tueert is by Onse Egt-Reglement in het ge-
nemaal / dooz soo verze het dit tegenwoordig
Placaat niet contracteert / en specielijch by
de eerste Kijckel van het selve Ogt-Reglement
tegens het ondertrouwen / trouwen of het
trouwen / dooz die van de koomsche deselve
lijckheyp / als meede by Onse Resolutien van
den 3 Maart 1738 en 21 May 1739 / na
hinde het trouwen van Gerefomeerde Kij-
ckte en Politijcs Officieren met koomschepelins
gelijcke Houten / alle welke top willen da
sullen blypen in volkomen vigere en obse-
vantie.

En ten epnde niemand hier van enige
ignorantis koomte te verordenen / lasten en
bevelen Wy dat dese alomde in het District
van de Generaliteit sal woerden gepubliceert
en geafficeert / daer sulks behoofd en gebuyt
kelijch is / want Wy sulks vooz den dienst
van den Lande en ten beste van Onse goede
Ingezetten bevoonden hebben alsoo te be-
hooren.

Alsus gebooren en gearsteert in 's Ghaben
hage / onder het Caejet van den Raat / by
Paraphusen van den heer Bylicerende in
Onse Verberderinge / en de Signature van
Onsen Byfiter / op den 3 Junij 1750. Was
geparaphiert / d'Abtong van Giellenburg.
Onder stont / Hec sojnonantie van te
hooggenelde heerren Staaten Generaal
Gereclent H. Pagel. Zynde op het spa-
tium gebruyt het Caejet van haer Hoog-
Wog. op een roeden Stuwel / overdekt met
een papiere Kupie.

By JACOBUS SCHELTUS, ordinaris Drucker van de Hoog
Mog. Heeren Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden. Anno 1750.
Met Privilegie.

3. Placaat van 3 juni 1750.

raad aan de gang. Opvallend is ook het woord dat gebruikt wordt voor de rk plechtigheid: 'formalitatist'. De geestelijke die het huwelijk inzegende zou het dus zelf als een formaliteit beschouwd hebben. In de richting van het elementaire karakter van de plechtigheid wijzen in ieder geval de namen van de getuigen, die behoorden tot de regelmatig als zodanig optredende personen.

In hetzelfde register van de Nieuwstraat komen we een annotatie tegen die duidelijk met de hier besprokene in verband staat. Onder 12 mei 1754 lezen we:

*Eodem die renovarunt consensum /in quantum forte opus/ et receperunt benedictiones nuptiales
Wilhelmus Davids et Joanna Potermans, quorum haec nuper conversa est ad fidem catholicam; dudum antea juncti fuerant coram ministro reformato;
testes hujus renovationis fuerunt R.D.Arion et Elisabetha van Sommeren.⁵⁶*

Onderzoek in het gereformeerd register naar het 'dudum antea' leverde het volgende resultaat op:

*Willem Davids, weduwnaar van Johanna Spee,
met Johanna Bootermans, J.D.
beide geboren en woonende alhier.
In ondertrouw opgenomen den 27. Julij 1749 in praesentie van d'oud. Knollaert en Damisse.
Getrouwt den 27. Julij 1749.⁵⁷*

Er was dus inderdaad een lange tijd verstreken tussen het verschijnen voor de predikant en de pastoor. Aanleiding was ook hier de overgang van de bruid van de ene naar de andere kerk. Lettend op de namen gaat het hoogstwaarschijnlijk om twee zussen die samen tegelijk de stap hebben gezet. De dienstdoende priester heeft het echtpaar waarschijnlijk onder druk geplaatst om voor de huwelijksinzegening voor hem te verschijnen, ook al wijst de aantekening 'si forte opus' in de richting van de hierboven genoemde formaliteit.

De vraag intrigeert natuurlijk hoe de beide echtparen omgegaan zijn met de doop en opvoeding van de kinderen die uit hun verbintenis voortkwamen. Een onderzoek in de doopregisters leverde echter niets op, zodat we ons jammer genoeg genoodzaakt zien het antwoord op die vraag open te laten.⁵⁸

Hetzelfde register van de Nieuwstraat bevat nog enkele aantekeningen over de overgang van trouwlustigen van de ene naar de andere kerk. Het zijn er maar weinig, maar bedoelde aantekeningen stellen ons in staat enig licht op dit verschijnsel te doen stralen. De eerste aantekening van dit soort is de volgende:

Die 23 Aprilis 1752 scripsit mihi Fr. Cassianus Antverpiensis capucinus in Meersel quod secundum requisita concilii Tridentini administraverit S. Matrimonii Sacramentum Philippo Coene et Philippinae Julianaes Domhart coram testibus Joanne Groenendael et Henrico van Besouw.⁵⁹

De mededeling ging vergezeld van de volgende notitie:

Noto haec quia ipsa erat hujus parochiae et quia nondum hic contraxerant, nolente hoc ministro quia ipse a Lutherismo conversus erat ad fidem Catholicam.

(Ik heb dit genoteerd, omdat de vrouw van deze parochie was en zij nog niet wettig getrouwd waren, omdat de predikant had geweigerd zijn medewerking te verlenen om wille van het feit dat de man (de echtgenoot) van het Lutheranisme zich tot het katholiek geloof had bekeerd).

Zoveel is uit de voorafgaande mededeling van de uit Antwerpen afkomstige capucijn wel duidelijk dat het echtpaar in Meersel gevestigd was geweest en naderhand naar Breda was verhuisd. De vraag dient echter gesteld te worden, of het 'non contraxerant' letterlijk moet worden genomen, of dat het ging om een huwelijk in de Oostenrijkse Nederlanden gesloten wettig erkend te krijgen in het Staatse Breda. De predikant die hier naamloos blijft is die van de gereformeerde gemeente, maar onduidelijk blijft de motivering van zijn weigering zijn medewerking aan het huwelijk van dit paar te verlenen. De 'bekering' lijkt daarvan de reden geweest te zijn, maar dit heeft veel weg van een uitvlucht.

Zoekend naar een antwoord in het gereformeerd register stootte ik op de volgende aantekening:

*Johan Coens, J.M. geboortig van Nassau Weilborg
met
Julia Johanna Dommans, J.D. geboren en woonagtig alhier.⁶⁰*

In de marge staat z.d., maar de aantekening staat direct na een huwelijk van 1 april 1752 en daarop volgt: *Zijn teruggezonden tot nader ordre.*

Ondanks de wat anders geregistreerde namen lijkt het mij zo goed als zeker dat het bedoelde paar identiek is met het hierboven genoemde. De mededeling 'tot nader ordre' kreeg geen verdere verklaring.

Overgangen in de andere richting, dat wil zeggen van de roomse naar de gereformeerde religie, vonden natuurlijk ook plaats. Ik wil dat hier illustreren met het verhaal van Johanna Messens, die op 4 oktober 1780 een verzoek indiende bij de Bredase kerkenraad om officieel belijdenis van de gereformeerde geloofsovertuiging te mogen doen.⁶¹ Opgetekend werd dat zij

sedert ruim drie jaaren (van het Paapsche geloof afstant doende) sig bij de Gereformeerde kerk gevoegt en sig in de Christelijke leere geoeffent heeft.

Besloten werd zich te wenden tot de stadhouder van Breda en bij hem te informeren hoe het zat met de detentie, waaronder zij vroeger, naar verluidde, gestaan had en daarvan de beslissing af te laten hangen.

De bewuste vrouw had inderdaad een verleden achter zich.⁶² Zij was voor circa 45 jaar geboren in het Vlaamse Abrichem, waar zij een paar jaar werkzaam was ge-

weest in een klooster, was daarna getrouwd geraakt met Peter Deyl, een radermaker, welk huwelijk was stuk gelopen. Daarop was zij aan het zwerven geraakt over een wijd rayon en was een leven gaan leiden vol leugen en bedrog, waarvan tal van mensen het slachtoffer waren geworden. Zij kreeg daarbij een verhouding met een zekere Engel Koosemans en hield er een zoontje aan over. Toen zij in 1777 bij het zoveelste vergrijp tegen de lamp liep was zij veroordeeld en gevangen gezet te Breda. Dit feit was de heren van de kerkenraad bekend en vormde de achtergrond van hun terughoudendheid.

Het had nogal wat voeten in de aarde om de juiste toedracht te achterhalen, maar het resultaat van de afvaardiging van een tweetal mensen was de bevinding dat zij al in 1778 wegens goed gedrag uit haar detentie was ontslagen.⁶³ Hoewel zij van een zekere Jacob van Houten langdurig onderricht in de christelijke leer had genoten en deze en zijn zoon zeer gunstig over haar oordeelden, werd de aanneming afhankelijk gesteld van een drietal informanten, bij wie ze achtereenvolgens gehuisvest was geweest.

Deze drie werden op een consistorievergadering van 4 april 1781 ontboden om hun zegje te doen.⁶⁴ Het verhaal van de eerste, Bastiaan Kanneman geheten, was uitgesproken negatief. Hij vertelde

dat sij van tijd tot tijd met leugens en valsheden omging, dat sij er eene gewoonte van maakte om Gods gedugten Naam steeds in den mond te hebben en te misbruiken, en vooral zulke ijdele, vuile en ligtveerdige taal te voeren, dat hij sig schaamde die voor de ooren dezer vergadering te brengen.

Het verhaal van de tweede informant, ene Jan de Vos, bevestigde deze beschuldigingen. Hij voegde er aan toe dat de vrouw zich tijdens de huisgodsdienst zeer oneerbiedig had gedragen en doodgemoedereerd met haar handwerkje was doorgegaan. Hij gaf bovendien te kennen dat zij alsmaar ruzie en onenigheid in de buurt had veroorzaakt en tot in de nachtelijke uurtjes met een paapse kleermaker had staan bakeleien.

De derde informant, een vrouwspersoon, Cornelia Everts, had daar niet zo veel aan toe te voegen. Zij was trouwens, zo verklaarde zij, slechts een buurvrouw geweest.

Toen daarop de godsdienstleraar en diens zoon binnengeroepen werden en met de aanklachten waren geconfronteerd, namen die de verdediging van juffrouw Messens ruimhartig op zich en bagatelliseerden hetgeen tegen haar was ingebracht. Speciaal haar oneerbiedig gebruik van Gods H. Naam werd verontschuldigd met een verwijzing naar typisch roomse gebruiken, waaraan zij zich nogal eens schuldig maakte en waarvoor ook haar leermeester haar bij herhaling had gewaarschuwd. De interventie van de kleermaker had op aandrang van een kapelaan van Teteringen plaats gehad en was een van de 'konststreken' geweest 'om haar tot de Roomsche kerk te doen wederkeren'. Hetgeen, volgens zeggen van deze lieden, volkomen was mislukt. Ook de confrontatie met de drie informanten eindigde in een impasse. Zij wisten nauwelijks hun algemene beschuldigingen met terzake doende feiten te staven.

noomen van soodanige Trouwbeloften te con-
stringeeren.

En derde / dat de Huwelijks-Proclamatien
van de doorszijende Personen hooven de vyf
en twintig en twintig jaaren respective oud
zynde / in plaats van / in gevolge Ons Egt-
Reglement / te gaan van week tot week /
sullen moeten gedaen worden van ses
weeken tot ses weken / op gelijke pryncp /
sao ten aansien der doorszijende Proclama-
tien / als van een daer op gevolgt Huwelijk /
als hier dooz in het eerste Articul is gestatueert.

En bewyl Wp bedugt zyn / dat Onse goede
intentie soude kunnen worden geelybeert dooz
soodanige Gerefomezden of Protestanten /
die / om met Roomsghen te trouwen / soo
bezre sig souden laten verleiden / om dooz
het aantekenen der Gebooden / tot het
Roomsch Belooft ober te gaan / ten eynde dus
niet onderheevig te zyn aan het geen hier
dooz is gestatueert / soo willen en bedeelen
Wp nog / dat aan geene Personen / van wat
jaaren of staat sp souden moogen zyn / die
de waare Gerefomezde of Protestantsche
Religie beleeden hebbende / of deselve toege-
daan of daer in opgeboed zynde / deselve sul-
len hebben verlaaten en tot de Roomsche sul-
len zyn overgegaan / en vervolgens met Per-
soonen van de laastgemede Religie sig in Hu-
weljk souden willen begeeven / eenige Huwelijks-
gebooden met Roomsghen sullen moogen
worden gegunt / dan na verloop van een jaer /
na dat sp de Gerefomezde of Protestantsche
Godsdienst verlaat / en van het Roomsche
Belooft professie gedaen sullen hebben gehad /
waar van sp behoorlijk en voldoende bewys
sullen moeten vertoonen aan die neemen hoor

4. Tekstfragment
van het placaat
van 3 juni 1750.

Besloten werd de heren van de kerkenraad nog enige tijd van bezinning te laten. Op 2 mei 1781 bracht de praeses verslag uit van het onderhoud dat hij en een ouderling bij zich aan huis met de vrouw had gehad en verklaarde dat hij daarvan een gunstige indruk had over gehouden.⁶⁵ De vrouw had verklaard steeds meer overtuigd te zijn geraakt dat *er voor haar in de Paapsche leer geen zaaigheid te verkrijgen was* en verzocht daarom met alle aandrang om tot de openbare belijdenis en de deelname aan het Heilig Avondmaal te worden toegelaten. De meerderheid van de vergadering besloot daarop haar toe te laten. Op een vergadering van 6 juni 1781 werd vastgesteld dat een en ander had plaats gevonden.⁶⁶

De vrouw had niet lang daarna haar oude leventje hervat. Zij raakte opnieuw aan het zwerven en maakte zich op allerlei manieren schuldig aan het bedrog van mensen. Zij maakte daarin geen onderscheid tussen rooms en protestants. Zo behoorde de gardiaan van het Capucijnenklooster te Meersel tot haar slachtoffers. Toen zij voor de zoveelste keer een gegoed echtpaar in Bergen op Zoom had opgelicht, werd zij in Gilze aangehouden en opnieuw te Breda vastgezet. In maart 1786 was een gerechtelijk onderzoek gestart dat in juni van dat jaar werd afgesloten met een veroordeling wegens overspel, landloperij en bedrog van velerlei soort.⁶⁷

Hoe lang zij daarop is vastgehouden heb ik niet kunnen achterhalen. Ook de reacties van het consistorie op heel dit gebeuren zijn mij niet bekend. De notulen van de vergaderingen zijn voor deze jaren niet bewaard gebleven.⁶⁸ De heren zullen zeker achteraf weinig gelukkig zijn geweest met hun initiatief Johanna Messens tot de openbare belijdenis toe te laten. Met deze vaststelling wil ik ook dit onderdeel beëindigen.

De doop van kinderen uit gemengde huwelijken

Bijzonder gecompliceerd waren de vragen omtrent de doop en de opvoeding van kinderen die uit gemengde verbintenissen voortkwamen. De eisen die officieel van de kant der betrokken kerken gesteld werden waren niettemin duidelijk. Die eisten in de regel het alleenrecht voor zich op en de pastores zullen niet hebben nagelaten de trouwlustigen op dit soort verplichtingen te wijzen. De praktijk ging echter in andere richtingen. Zo kon het gebeuren dat beide partijen zich verenigden op de eis om alle kinderen in een en hetzelfde geloof te dopen en op te voeden en die bedoeling ook in een officieel akkoord vastlegden, maar zich in feite niet door dergelijke overeenkomsten gebonden achtten.⁶⁹

Mengvormen behoorden natuurlijk ook tot de mogelijkheden, dat wil zeggen dat men akkoord ging met een fifty-fifty verhouding en bijvoorbeeld besloot alle kinderen van het mannelijk geslacht op te voeden in de religie van de vader en alle kinderen van het vrouwelijk geslacht in die van de moeder. Welke doop zij dienden te ontvangen en in welke kerk dit moest gebeuren werd door dezelfde overwegingen bepaald. Het behoorde natuurlijk ook in dit soort gevallen dat zorgvuldig uitgewerkte formules in de praktijk niet werkten, doordat partijen zich om uiteenlopende redenen niet aan de afspraken gebonden achtten of ze door omstandigheden en bemoeienis van anderen niet konden nakomen.

Ik ben in dit kader de doopboeken van de betrokken kerken van Breda nage-

gaan om sporen van een en ander te ontdekken. De oogst was echter nogal teleurstellend. In de doopboeken van de gereformeerde gemeente was het betrekkelijk uitzonderlijk dat mededelingen werden opgenomen omtrent de confessie van de ouders. Ik laat hier enkele van deze zeldzame registraties volgen:

De eerste van dit soort was op 16 maart 1755
het kind Klasina
V(ader) Pieter Wilke M(oeder) Geertruy Den Doorn.
*NB De vader Luthers en de moeder lidmaat deser gemeente.*⁷⁰

den 10 april 1757:
Wilhelmus Timmermans opgegeven als Vader
Neeltie van der Horst als Moeder
Het kind Bernhardus
*Getuigen: Geertrui Bergman en Magdalena Wendels, beide ledematen.*⁷¹

29 Jan. 1758:
Het kind Maria
Vader Cornelis Evers, Roomsgesind
Moeder Barbara van Siebergen.
*Getuige Elisabeth van Kuyt, weduwe van Nicolaas Siebergen.*⁷²

Zoals gezegd komen dit soort aantekeningen sporadisch voor. Vormt het een aanwijzing dat het merendeel der kinderen uit gemengde verbintenissen rooms werden gedoopt?

De rk doopboeken geven daarover geen uitsluitsel. Ik vond in die van de Brugstraat geen enkele aantekening over de confessie van de ouders. Dit terwijl de gegevens omtrent de al of niet legitimiteit van de kinderen steevast werden genoteerd.

In die van de Nieuwstraat vond ik een aantal aantekeningen van het gezochte soort, maar ook daar waren ze zeldzaam. Ik laat er weer enkele volgen:

Die 31 Augusti 1754
Baptisata est sub conditione Maria
filia legitima Joannis Henrici Apel et Annae Wilhelmes.
patrinus Samuel Marchal, matrina Maria Wilhelmina cujus loco stetit Angela van Berekom.
*Nota quod pater hujus infantis sit acatholicus.*⁷³

Die 3 Novembris 1756 Henricus Hubertus
filius legitimus Michaelis Bigler et Catharina Piek
*hic est acatholicus.*⁷⁴

Die 20 Julii 1758
Joanna

*filia legitima Joannis Mauritii Renault et Mariae Annae Thonet
Nota quod pater hujus Joannis sit acatholicus.*⁷⁵

In de doopregisters van de Waterstraat was de oogst iets overvloediger, maar die begon pas echt te vloeien in de tachtiger jaren van de achttiende eeuw. Dat vormt op zich een aanwijzing dat de betreffende geestelijke groter nauwkeurigheid aan de dag legde dan zijn collega's. Hier volgen weer enkele voorbeelden:

2 Sept. 1786

baptisata Maria

*filia naturalis Guilielmi Bakker militis acatholici ex Heusden et Adrianae Rijns
Susceptores: Gerardus Rijns et Maria Anna Rijns.*⁷⁶

31 Dec. 1786 Paulus

*filius legitimus Augusti Meyers acatholici et Franciscae van Hoofdstad.*⁷⁷

29 Aprilis 1797 Jacobus

*filius naturalis Johannis Reggema acatholici et Catharina Potters.*⁷⁸

2 Nov. 1797

Joannes

*filius legitimus Joannis Stroed acatholici et Joanna Vrymulder.*⁷⁹

De trouwregisters onthullen ook slechts zelden bijzonderheden over akkoorden betreffende de doop van kinderen die bij de huwelijksluiting werden aangegaan. Ik laat er hier enkele volgen. Een eerste uit het trouwboek van de gereformeerde gemeente.

Den 18. Oct. 1788 in praesentie van de Heeren Oudd. Camphuyzen en Nottet

Iste voorstel 15 Octob.

2de voorstel 30 Nov.

3de voorstel 11 Jan. 1789

getrouwt 18 Jan. 1789;

Hendrik Lieve van de Velde, j.m. geboren alhier van de Roomsche Religie

met

*Johanna Lutmers, J.D. geboren te Groningen en beiden woonagtig alhier van de
Gereformeerde religie.*

*Belovende beiden dat zy hunne kinderen in de Gereformeerde Religie zullen opbrengen.*⁸⁰

*In ondertrouw opgenomen den 4. Febr. 1786 praesent als ouderlingen Oukoop en
Mirandolle*

1ste gebod 15 Febr. 1786

2de 19 Maart

3de 30 April

*Michiel Sticker, J.M. geboren in 't Graafschap Castel, woonachtig te Nijmegen, Luthersche met
Cornelia van Dongen, J.D. geboren en woonachtig alhier Roomsch.
NB hebben en Consistoire beloofd
hunne kinderen te zullen opvoeden, de jongens in de Luthersche en de meysjes in de Roomsche religie.⁸¹*

*Den 7 Febr. 1789 in ondertrouw opgenomen in tegenwoordigheid van de HH Camerling en van Waldren
Christoffel Weits, J.M. geboren te Venlo van de Luthersche religie met
Cornelia Maria van der Vloet, J.D. geboren tot Hilverbeek, Roomschesind en beide wonende alhier.
NB Beide verbinden sig dat de zoons den vader en de dogters de moeder in de Roomsche religie zullen volgen.
1.voorstel 6 Febr. 1789
2de 22 Maart
3de 3 Mey
getrouwt 3 Mey 1789.⁸²*

Bedoelde akkoorden bieden de mogelijkheid in de doopboeken na te gaan op welke manier ze in de praktijk werden nagekomen. Voor het eerste hier geregistreerde echtpaar was de uitkomst negatief. Er kwamen geen kinderen voor in het gereformeerde doopboek, noch in de rk doopboeken.

Van het tweede hier genoemde paar vond ik de volgende aantekeningen in het doopboek van de Waterstraat:

*13 Decembris 1788 baptisatus est Adrianus
filius legitimus Michaeli Stöcker Lutherani et Corneliae van Dongen.
Susceperunt Adrianus Soer et Guilielma van Dongen.⁸³*

*14 Oct. 1790 Henricus
filius legitimus Michaelis Stocker et Corneliae van Dongen.⁸⁴*

*6 Febr. 1792 baptisata est Anna
filia legitima Michaelis Stöcker ex Abschwindt Germanus et Corneliae van Dongen.
Susceptores: Joannes Kerkhoven et Anna Kerpels.⁸⁵*

*1 Dec. 1794 baptisata est Cornelia
filia legitima Michaelis Stokker Germani et Corneliae van Dongen
Susceptores: Mathias Moors et Wilhelmina Soer.⁸⁶*

Andere kinderen heb ik niet kunnen vinden. In het Lutherse doopboek was ook geen registratie te vinden. De bij het huwelijk aangegane overeenkomst dat alle kin-

deren Luthers gedoopt zouden worden werd dus niet nagekomen. Alle kinderen werden, ongeacht hun geslacht rooms gedoopt.

Daarentegen werden de kinderen uit het derde hier genoemde huwelijk in het Lutherse doopboek teruggevonden. Ik zet ze hier weer op een rij:

Den derden Maart 1790 is op Woensdagavond 1790 in het openbaar in de kerk door den Predikant Croon gedoopt een kind genaamd

Johann Peter,

Geboren te Breda den 28sten February 1790, waarvan de vader is

Christoffel Wertz, geboren te Venloo, de moeder Cornelia van der Vloet, geboren te Hilvarrenbeek echtelieden

En Doopgetuige was Johann Peter Wertz.⁸⁷

Den derden Maart 1792 is op Saterdag door den nu reeds fungeerenden Predikant Feigener privatim gedoopt een kind genaamd Johannes

geboren te Breda den 2den Maart 1792,

waarvan de vader is Christoffel Wertz, de moeder Cornelia van der Vloet

en de Doopgetuigen waren: Johannes Verduyn en Evertje Verduyn.⁸⁸

Den 15. Februari 1795 is geboren en den 16. Gedoopt

Johan Philip Christoffel

Vader: Johan Christoph Wertz, moeder: Cornelia van der Vloet

Getuige: Barbara Bello.⁸⁹

Den 6. August. 1797 is geboren en gedoopt den 7.

Johann Christophel

de vader: Johan Christoph Wertz, moeder Cornelia van der Vloet

getuige: Christina Allette van Laak.⁹⁰

Het waren dus vier jongens die gedoopt werden in de godsdienst van de vader. Of er meisjes zijn gekomen heb ik niet kunnen achterhalen. De doopboeken maakten er geen melding van. Hiermee kan dit onderdeel worden afgesloten.

Strijd om de doop en opvoeding van kinderen

De afspraken die door echtelieden bij gelegenheid van hun huwelijk werden gemaakt waren vanzelfsprekend ook voorwerp van bemoeienis van de betrokken kerkelijke instanties. Enkele gevallen van die bemoeienis zullen in het hier volgende de revue passeren. Daarbij zal vooral het licht vallen op pogingen van gereformeerde zijde om greep te krijgen op dit soort gevallen.

Het ging natuurlijk wel eens mis doordat de echtelieden zich niet hielden aan de afspraken die zij bij hun huwelijk al of niet onder druk gemaakt hadden met betrekking tot de doop en de opvoeding van de kinderen die uit hun huwelijk voortkwamen. We constateerden dit al eerder. Dit was ook het geval in het huwelijk van de gereformeerde Coenraad Roomer met de roomse Joanna Renault. Zij waren ten

5. Pieter de Jode naar Adriaen van de Venne, Titelprent van Jacob Cats, Houwelick (Middelburgh 1625).

overstaan van de kerkenraad getrouwd op 29 april 1781.⁹¹ Begin 1785 beviel de vrouw van een dochttertje dat op 28 januari onder de naam Maria in het kerkje van de Brugstraat en dus rooms gedoopt werd.⁹²

De vader nam daar geen genoegen mee en rapporteerde zijn groot ongenoegen bij ds. Hoeufft, die bij zijn huwelijksluiting betrokken was geweest. Deze bracht vervolgens verslag uit op de vergadering van de kerkenraad op 2 februari.⁹³ Werden de feiten daar bewust verdraaid? Men zou het zeggen, want letterlijk staat er:

dat Coenraad Romer ... zig zeer beklaagde dat 't laatste kind, waarvan zijn vrouw bevallen was, zynde een zoon (!), in de Roomsche kerk gedoopt is tegen de beloften hem te vooren gedaan, en de afspraak des aangaande tusschen hen beyde gemaakt.

De predikant, in wiens tegenwoordigheid deze belofte zou zijn gedaan, kreeg de opdracht de vrouw te gaan aanmanen zich aan die belofte te houden, bij niet nakomen daarvan werd bedreigd met 'sterkere middelen'. De interventie had geen succes. Op een vergadering van 4 mei rapporteerde de predikant dat hij ten huize van het echtpaar was geweest en daar van de vrouw te horen had gekregen dat zij zich beslist niet verplicht had al haar kinderen in de gereformeerde godsdienst op te voeden en zich bijgevolg daaraan niet gebonden achtte.⁹⁴ De vergadering besliste dat ds. Hoeufft nog in overleg met de vader diende te treden om samen met hem te overleggen welke maatregelen er in de gegeven omstandigheden genomen dienden te worden en daarvan op een volgende vergadering verslag uit te brengen.

Een en ander liep op niets uit. Enigszins laconiek werd op 1 juni aangetekend:

*In de zaak van Coenraad Romer kan, volgens rapport van Ds Hoeufft niets meer gedaan worden.*⁹⁵

Succesvoller waren de bemoeienissen van het consistorie met de kinderen die uit het huwelijk van een roomse man, Hendrik Wille Wiltink, met de gereformeerde Adriana van Draaldt waren voortgekomen.⁹⁶ De man was kanonnier in het leger en was bij zijn huwelijk gelegerd in Willemstad, waar het kind dat uit dit huwelijk werd geboren volgens afspraak gereformeerd werd gedoopt.⁹⁷ Na zijn overplaatsing naar Breda kwam een tweede kind, dat eveneens protestants werd gedoopt.⁹⁸ Toen de vrouw kort daarna overleed had de echtgenoot haar op haar sterfbed beloofd dat de kinderen in haar godsdienst zouden worden opgevoed. Van roomse zijde kreeg hij echter aanbiedingen om het anders aan te pakken, waarnaar de vader, die met zijn belofte wat verlegen zat, wel oren leek te hebben.

Dit trok spoedig daarop de aandacht van de heren van de kerkenraad, die op een vergadering van 2 juni 1784 alarm sloegen.⁹⁹ Zij signaleerden dat de twee kinderen

in het armkinderhuis alhier nog niet konnende opgenomen worden, in gevaar zijn om van de Roomsche vrienden [verwanten] in de Roomsche Religie te worden opgevoed.

Dit moest kost wat kost worden voorkomen en men was bereid daarvoor gelden uit te trekken. Besloten werd op een vergadering van 4 augustus ten behoeve van het kind dat te Breda geboren en gedoopt was en dat inmiddels de leeftijd van

vier jaar had bereikt een bedrag van 30 gulden aan de vader te doen uitkeren en dit jaarlijks voort te zetten tot de tijd waarop het kind in staat zou zijn zelf voor de kost op te komen.¹⁰⁰

Contact werd opgenomen met de kerkenraad van Willemstad om daar soortgelijke maatregelen gedaan te krijgen ten behoeve van het eerste kind. Bijkomende moeilijkheid was echter dat de vader inmiddels met de kinderen naar de legerplaats te Maastricht was vertrokken. Diens verblijf aldaar bleek niet van lange duur, want op 6 oktober kwam vast te staan dat de vader weer naar Breda was teruggekeerd en met vreugde werd geconstateerd dat de interventie in Willemstad er toe had geleid dat de twee kinderen in het weeshuis aldaar waren opgenomen.¹⁰¹ Hun opvoeding in de gereformeerde religie zou daarmee verzekerd zijn.

Minder succesvol verliep omstreeks dezelfde tijd een ander geval. Het kwam ter sprake op een consistorievergadering van 23 september 1785. Daar werd bericht

*dat een seker kind of dochtertje, omtrent elf jaaren oud, onlangs ouderloos geworden, van vreemde Rooms-gesinde aangenomen is, ongetwyfelt om het in de Roomse Religie op te brengen.*¹⁰²

Even verder werd de naam van het kind genoemd: Pietermella van Brugge en de naam van haar moeder was N.N.Pipsinge. Er werd besloten met een afvaardiging naar de magistraat te gaan en te bepleiten dat het meisje zou worden ondergebracht in het weeshuis. Deze afvaardiging werd prompt met een volledig succes bekroond, zoals ds. Haack reeds op 5 oktober kon rapporteren.¹⁰³

Hij moest echter tegelijk mededelen dat er een kink in de kabel was gekomen. Een of ander familielid, *zich noemende de vrouw van de halve broer*, had zich bij het weeshuis aangemeld, die, zoals hij tot zijn verbijstering vertelde *hetzelve teruggevraagd en bekomen had*. Aanbevolen werd opnieuw de magistraat te gaan benaderen over deze weinig verheffende en voor de kerkenraad bijzonder *dishonoreerende* gang van zaken. Geruime tijd later, op 7 december, moest worden vastgesteld dat men nul op het rekest gekregen had.¹⁰⁴ Het kind was onbereikbaar ergens op Tholen ondergebracht. Restte slechts te bepleiten dat iets dergelijks niet opnieuw zou mogen gebeuren.

Nog onverkwikkelijker was de gang van zaken rond de kinderen van het echtpaar Noorden-Evertse in de zeventiger jaren. De vrouw, Sara Evertse, van een braaf gereformeerd geslacht, was in Middelburg in de waals-gereformeerde kerk in het huwelijk getreden met een tollenaar, Hien geheten, uit welke verbintenis twee kinderen voortkwamen. Het gezin stond bekend om zijn trouw-godsdienstige gezindheid. Na de dood van haar man knoopte de vrouw een relatie aan met een paapse schipper, Noorden geheten, wiens vrouw nog leefde, hetgeen de nodige ergernis opriep. Toen de vrouw van de schipper overleed trouwde de weduwnaar met zijn geliefde.¹⁰⁵ En al spoedig gingen geruchten rond dat zij samen met hem en de kinderen uit haar eerste huwelijk roomse kerkdiensten bezocht en zelfs tot de roomse kerk was toegenomen. Dat vond plaats in Breda, waar het echtpaar toen verbleef.

De eerste keer dat een en ander op het Bredase consistorie ter sprake kwam was 1 augustus 1770.¹⁰⁶ De wijkpredikant, ds. Otting, kreeg opdracht op onderzoek uit te gaan naar de juiste toedracht. Dat verliep met enige vertraging, omdat de vrouw met haar man vertrokken was. Eerst op 6 maart 1771 kon de bewuste predikant verslag uitbrengen over een ontmoeting die hij samen met een ouderling met de vrouw had gehad.¹⁰⁷ Hij berichtte dat zij de haar ten laste gelegde feiten openlijk erkende en hoog van de toren had geblazen. De verklaringen die zij in alle vrijpostigheid aflegde zijn van dien aard dat zij hier volledig geciteerd verdienen te worden.

Zij luidden als volgt:

dat zij in een vrij land woonde en daar ter kerke mocht gaan alwaar het haar liefste, hetzij in de Roomsche ofte in de Gereformeerde, dat niemand haar daaromtrent konde noodsaaken, en dat zij in desen naar dat het haar goed dacht soude handelen, sonder dat zij sich aan ons wilde uijtlaten, welke Religie zij dan tegenwoordig beleet, seggende dat zij niet verpligt was sig daaromtrent te verklaren.

Toen haar daarop haar geloofsbelijdenis onder ogen werd gebracht, waarvan zij bij haar komst naar Breda een attestatie uit Middelburg had overgelegd, ontkende zij glashard dat zij dit had gedaan¹⁰⁸, erkende zij dat zij de gereformeerde godsdienst toegedaan was geweest, maar deelde zij daarover mee dat zij in Middelburg slechts eenmaal aan het Heilig Avondmaal had deelgenomen en dat in Breda nooit gedaan had.

De gecommiteerden kregen daarop de opdracht haar nogmaals de ingediende attestatie over te leggen en duidelijke taal te eisen, waar zij precies stond. Dat gebeurde op 28 maart en daarover werd een dag later verslag gedaan.¹⁰⁹ Volgens dit verslag had de vrouw nu klip en klaar met veel *assurantie* laten weten

dat zij van onse Religie was afgefallen en tot de Roomsche was over gegaan.

Zij wenste voortaan verschoond te blijven van huisbezoek, omdat zij zich niet meer rekende tot de gereformeerde kerk te behoren. Men besloot nochtans haar de mededeling te doen de procedure van kerkuitzetting te starten, waarvoor zij volgens voorschrift geciteerd diende te worden.

Dit gebeurde, al weer volgens voorschrift, tot drie, vier keer toe, waarbij telkens tevergeefs werd getracht dit haar aan te zeggen. Zij gaf niet thuis of was met haar man op tocht gegaan. De zaak werd daarop aan de classis, die toestemming moest geven om over te gaan tot de excommunicatie, voorgelegd en deze gaf op haar vergadering van 19 juni 1771 positief uitsluitsel.¹¹⁰

Op 3 juli werd de bedoelde procedure ingezet, opnieuw nadat de beschuldigde tevergeefs was geciteerd.¹¹¹ Korte tijd later vertrok zij met haar man en kinderen, zoals gezegd werd, naar Turnhout. Ten einde raad besloot het consistorie op 2 oktober zich tot de vader van de vrouw te wenden, die in Veere schepen was, om die omstandig op de hoogte te brengen van het schandalige gedrag van zijn dochter en diens hulp in te roepen haar tot inzicht te brengen en zich vooral het lot van de kinderen aan te trekken.¹¹²

Reeds op 27 oktober kwam een antwoord van de kerkenraad van Veere met het bericht dat de schepen op zich genomen had zijn dochter te schrijven, terwijl hij tevens liet weten dat hij er in geslaagd was het oudste kind onder zijn hoede te nemen en zich met de familie aan het beraden was op welke manier ook het tweede kind voor verder onheil behoed kon worden. Er volgde nog een tweede bericht van 6 november uit Veere, waarin de vader liet weten dat hij van schipper Noorden een brief had ontvangen, waarin deze meedeelde dat de overgang tot het roomse geloof van zijn vrouw uit geheel vrije wil had plaats gevonden, en dat hij daarop geen enkele pressie had uitgeoefend. Hij voegde er aan toe dat de ware godsdienst voor alle belijdenissen bestond *in de betragting van goede werken*. De heer Evertse liet daarop weten dat hij de hand van zijn dochter aftrok en een eind wenste te maken aan de gelidelijke ondersteuning van haar gezin.¹¹³

Het consistorie opende daarop de voorgeschreven procedure van de drievoudige zondagse aankondiging van de losscheuring van het verlopen lidmaat. Haar naam werd van de lidmatenlijst officieel verwijderd.¹¹⁴ Toen haar daarvan mededeling werd gedaan toonde de vrouw zich even obstinaat als tevoren en verklaarde de maatregel rustig onder ogen te zien. Zo eindigde een vergeefse poging om haar tot andere gedachten te brengen.¹¹⁵

Met een bijzonder geval wil ik dit onderdeel gaan afsluiten. Bijzondere aandacht vroeg de registratie van een onechtelijk geboren kindje dat op 23 juli 1753 in het kerkje van de Nieuwstraat gedoopt werd. De registratie daarvan gebeurde op de volgende manier:

*Die 23. Julii Daniel filius illegitimus
Danielis Luijten et Hubertae Ouvestijn
patrinus Petrus Luijten et matrina Gertrudis Leers, quae suo et patrini loco suscepit.*¹¹⁶

De registratie ging gepaard met de volgende mededeling:

Notandum, quod (id nobis nescientibus) parentes hujus sint religionis reformatae. Aderat pater prolis et matrina quae prolem atulerat. Dicebat esse prolem alicujus militis et legitimam esse, quod die postero ex relatione plurimum audivimus falsum esse. Unde etiam matrina ex urbe aufugerat.

(aangemerkt moet worden dat de ouders van dit kind (wat wij niet wisten) van gereformeerde religie waren. De vader van het wicht was er bij tegenwoordig en de meter die het kind had aangedragen, verklaarde dat het van een of andere soldaat was en dat het een wettig kind was, hetgeen zoals ik de volgende dag van allerlei kanten te horen kreeg niet waar was. De meter had inmiddels de stad al ontvlucht).

Wat hiervan te denken? Het antwoord kwam uit de acten van de gereformeerde kerkenraad, waarin het voorval enkele maanden later ter sprake kwam. Op een vergadering van 28 september 1753 rapporteerde de wijkpredikant ds. de Roos dat ene

Augustina Hubertin, weduwe van een zekere Smits, een tijdje geleden een onecht kind ter wereld had gebracht dat in de paapse kerk gedoopt was.¹¹⁷ De wijkpredikant kreeg vervolgens de opdracht bij de betrokkene de nodige informatie te gaan inwinnen en haar de censure aan te zeggen over het gepleegde misdrijf.

Hij maakte er spoedig werk van en kon reeds op 3 oktober verslag doen van zijn bevindingen.¹¹⁸ Hij had de vrouw de censure aangezegd, hetgeen de vrouw

met bekentenis van haren misdaat en bevestiging van leetwesen had aangenomen.

Ondervraagd over de preciese toedracht van de gebeurtenis verklaarde de vrouw tot haar handelwijze te zijn gekomen, omdat zij het kindje niet ten doop had durven en kunnen aanbieden in de eigen kerk, omdat zij geen geschikte lidmaten had kunnen vinden om officieel als getuigen bij de doop te assisteren. Een zekere Geertrui, waarvan zij beweerde de familienaam niet te kennen, omdat het een vreemdelinge was, had zich aangeboden voor het ten doop houden van het kind in de roomse kerk. Zij had de dienstdoende priester bewust misleid en geen mededeling gedaan van het feit dat het kind van gereformeerde ouders was. En het verslag dat dit registreert eindigt als volgt:

welke (de roomse priester) dit van agteren vernomen hebbende dit vrouwspersoon had bij den stadhouder aan te klagen door welke bedreiging zij geintimideert sijnde uit de stat geweken was.

Het gevoel van de vergadering was dat de priester dus vrijuit ging en de straf beperkt diende te blijven tot de vrouw. Hetgeen gebeurde.

Gemengde huwelijken: nog enkele bijzondere gevallen

Keren we na deze lange excursie over doop en opvoeding van kinderen uit gemengde huwelijken terug tot het verschijnsel der gemengde huwelijken zelf. Met nog enkele bijzondere gevallen wil ik dit onderzoek gaan afsluiten.

Het eerste geval betreft een huwelijk uit de beginfase van ons onderzoek. Op 15 januari 1752 presenteerden zich ten overstaan van de ouderlingen Snelle en Bosson de jongeman Jan Muller en zijn toekomstige bruid Delia van Zon, beiden, zoals zij voorgaven, van rooms-katholieke confessie.¹¹⁹ Hun bedoeling was op korte termijn een huwelijk te sluiten. Van dit voornemen werd aantekening gedaan in het trouwregister van de Nederduits gereformeerde gemeente. Daaraan werd echter spoedig de mededeling toegevoegd: *Op te houden tot nader order.*

Wat was het geval? We vinden op deze vraag een antwoord in de notulen van de kerkenraadsvergaderingen. Daar lezen we in het verslag van een daartoe op 26 januari 1752 bijeengeroepen extra-vergadering dat het aan de heer Snelle ter ore gekomen was *dat het vrouwspersoon van de gereformeerde religie was.*¹²⁰ Het zou dus gaan om een verbintenis van personen van verschillende confessie, waarvan de afhandeling onderhevig was aan de bepalingen van de resolutie van de Staten-Generaal die nog maar kort tevoren was uitgevaardigd.

Op de buitengewone vergadering van de kerkenraad werden daarop alle betrokkenen ontboden. Aan de twee huwelijksandidaten werd uiteraard de vraag gesteld, hoe het nu eigenlijk zat. Uit de antwoorden bleek dat Delia van Zon weliswaar gereformeerd was geweest, maar dat zij ongeveer drie maanden eerder tot de rooms-katholieke kerk was toegetreden. Toen de ouderlingen daarop een enigszins andere lezing gaven begreep men dat de bepalingen van de bewuste resolutie in het geding waren. Deze hielden in dat voor degenen die kort tevoren tot een andere religie waren overgegaan een wachttijd van een jaar en zes weken moest worden ingelast voordat zij een huwelijksverbintenis konden aan gaan. Een beroep op de stedelijke magistraat bevestigde deze zienswijze. Bijgevolg werd dienovereenkomstig besloten.

Dat was geenszins naar de zin van de aanstaande bruidegom. Hij verscheen opnieuw voor de kerkenraad en verklaarde dat zijn geliefde bereid was terug te keren tot de door haar afgezworen religie.¹²¹ Hij dacht daarmee te bereiken dat de voorgeschreven wachttijd aanzienlijk bekort kon worden. Dat bleek niet het geval. Bepalingen van de resolutie stonden ook daarvoor in de weg. Eerst op 7 april 1753 kon bijgevolg de procedure heropend worden. De ondertrouw vond plaats ten overstaan van de heren Borsen en Persijn. Daarop volgden de drie roepen, strikt volgens de voorschriften van de resolutie van de Staten-Generaal, respectievelijk op 3 april, 13 mei en 24 juni. De trouwplechtigheid vond plaats op 1 juli 1753. In het gereformeerde trouwregister werd daarvan als volgt aantekening gehouden:

*Jan Mulders, J.M. van den Roomschen Godsdienst met Deliana van Zon, J.D. toege-
daan de belydenis van den Gereformeerden Godsdienst.*¹²²

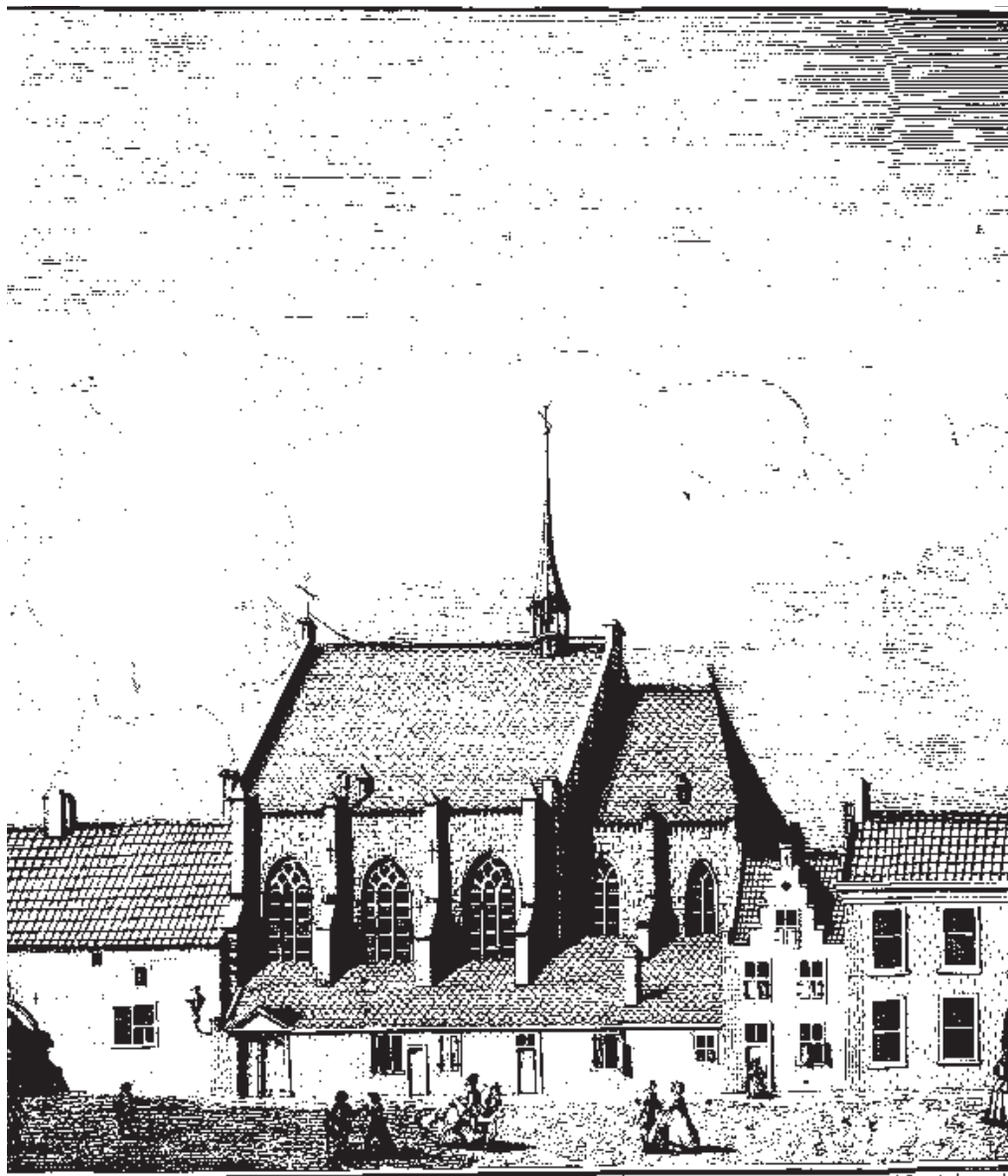
Men vraagt zich af of de aantekening omtrent het verschil van godsdienst in dit geval op louter formele gronden berustte. Zij was in ieder geval niet in overeenstemming met de feitelijke situatie.

Het echtpaar had zich inmiddels al lang als gehuwd gedragen. In het doopregister van de Nieuwstraat werd op 19 oktober 1752 de doop van een kind uit deze verbintenis als volgt geregistreerd:

*Valentinus, filius legitimus Joannis Muller et Deliae van Son;
Susceptores: Didacus Mulder et Maria Anna Le Fèvre.*¹²³

De aantekening omtrent de legitimiteit van het kind doet de vraag rijzen of het paar eerder ten overstaan van de pastoor in het huwelijk was getreden. Onderzoek in de trouwregisters leverde echter niets op. Het behoort natuurlijk tot de mogelijkheden dat het paar voor de kerkelijke inzegening van het huwelijk naar elders was uitgeweken, maar daarvan heb ik geen sporen kunnen ontdekken.

Dat was wel het geval met een omstreden huwelijk van een emeritus predikant van de Waalse gemeente, Michel Pierre Langlois (1782-1787)¹²⁴, die op 28 januari 1795 in het huwelijk trad met een roomse vrouw, Maria Catharina Smeekens. Kennelijk om het opzien dat deze verbintenis in zijn gemeente veroorzaakte, werden de ondertrouw en de bijkomende plechtigheden uitbesteed aan de Nederduitse zus-

De Waalse kerk in 1841.

De Waalse kerk in 1841.

St. WENDELINS CAPELLE, of de FRANSE KERCK, met het BEGYN HOF.

7. De Waalse kerk in 1841.

tergemeente. Bijgevolg is in het trouwregister voor gemengde huwelijken de volgende registratie te vinden:

Michel Pierre Langlois J.M., geboren te Amsterdam en wonende alhier met Maria Catharina Smeekens, geboren en mede woonachtig alhier, zijnde de eerste geweest Predikant van de Walsche Gemeinte en nog van de Gereformeerde Religie en de laatste gem(elde) van de Roomsche. ¹²⁵

Het *nog* is veelzeggend. Maar gegevens ontbreken om de daarmee uitgesproken twijfel aan de rechtgezintheit van de voormalige predikant inhoud te geven. Geheel volgens de voorschriften werd het voorgenomen huwelijk in het genoemde register opgenomen en daaraan de vermelding van de drie roepen van *zes tot zes weken* toegevoegd op de volgende manier:

*De Iste Proclamatie zal gaan 4 Nov. 1787
2de Voorstel 9 December
3de 20 Jann. 1788.*

De registratie van het huwelijk dat op 28 januari 1788 werd gesloten werd wel opgenomen in het huwelijksregister van de Waalse gemeente:

Le 28 Janvier 1788 Le Mariage de Michel Pierre Langlois de la Religion Réformée, né à Amsterdam, et de Marie Cathérine Smeekens de la Religion Romaine, née et demeurante ici (fiancées dans l'Eglise Réformée Hollandoise de cette ville, comme il paroît par une attestation en date du 1r de Novembre 1787), a été béni par Monsieur Le Sueur, Pasteur, assisté de Messieurs de Buerstede, Ancien et Canzlaar, Diacre, après que leurs trois Annonces ont été publiées de six semaines en six semaines sans aucun empêchement. ¹²⁶

Het is opvallend dat in de registratie van de Waalse gemeente, die nog maar enige tijd geleden door Langlois als predikant was bediend¹²⁷, geen enkele bijzonderheid over zijn status wordt vermeld, zoals dat wel gebeurde bij de registratie door de zustergemeente. Lettend op de mededeling dat hij *nog van de gereformeerde religie was* gebeurde dat ook daar met gemengde gevoelens.

Wel maken de acten van de Waalse gemeente uitvoerig melding van de bijzondere omstandigheden die aan het huwelijk waren vooraf gegaan. Op een consistorievergadering van 4 april 1787¹²⁸ kwam een uit Amsterdam op 1 april geschreven brief van Langlois ter sprake, waarin deze het verzoek deed van zijn functie van hulppredikant ontheven te mogen worden. Het motief dat hem tot deze verrassende stap gebracht had, was, zoals hij berichtte *une forte mélancolie, qu'il ne peut surmonter*. De vergadering wist kennelijk geen raad met dit onverwachte verzoek en besloot de brief onbeantwoord te laten.

Er volgde prompt een nieuwe brief van nog maar enkele dagen later, eveneens vanuit Amsterdam geschreven en nu moest het consistorie wel reageren. Op een buitengewone vergadering van 11 april¹²⁹ werd het besluit genomen om het verzoek

in te willigen. Dezelfde dag nog gingen de stukken uit naar de betreffende instanties uit, onder meer naar de Prins van Oranje en de Staten-Generaal.¹³⁰

Ook de synode van de Waalse gemeenten, die kort daarna in Naarden bijeenkwam, ontving de nodige mededelingen en betuigde in art. XXIV haar instemming met de genomen maatregelen.¹³¹ Met verrassing neemt men kennis van de strekking daarvan. Niet alleen zag de betrokkene af *van toutes les prérogatives du Ministère*, maar hij keerde daarmee terug *dans la classe des laïques*. En mocht zijn voorgenomen huwelijk al hebben meegespeeld bij dit onverwachte besluit werden de rechten op ondersteuning uit de zo geheten *bourse des veuves* voor zijn weduwe geëlimineerd.

In de acten van het consistorie zoekt men overigens tevergeefs naar sporen van het huwelijk van de gewezen predikant. Wel maken de acten van 5 februari 1788¹³², dus nog maar enkele dagen na het huwelijk, melding van een door ouderling Dulong ingebrachte maatregel dat Langlois zich voortaan moest onthouden van deelname aan het Avondmaal en zich diende te onderscheiden door met groter regelmaat aan de kerkdiensten deel te nemen *afin de réparer sa faute par une conduite religieuse, et par donner un bon exemple*.

Het werd aan de hoofdpredikant Le Sueur voorbehouden hem daarvan mededeling te doen. Lettend op de datum van deze vergadering lijkt het voor de handliggend de maatregel als een reactie op het huwelijk te beschouwen.

Ik heb niet kunnen achterhalen of er uit dit huwelijk kinderen zijn voortgekomen. Noch de registers van de Waalse gemeente, noch die van de andere kerken maken er melding van. Onbeantwoord blijft dan de vraag naar de besluiten van dit echtpaar omtrent de doop en de opvoeding van de kinderen. Hebben de ex-predikant en zijn vrouw wellicht Breda verlaten om zich elders te kunnen vestigen? Ik heb ook dit niet kunnen vaststellen. Bedoelde vraag moet daarom open blijven.

Ter afsluiting van deze bijdrage enkele korte bemerkingen.

Besluit

Ik kom nog even terug op de eerder gemaakte opmerkingen over de laatste dubbelop geregistreerde huwelijksluiting. Die markeerde het einde van een tijdvak. De nieuwe tijd kondigde zich al aan in de Franse Republiek waar op 20 september 1794 de zo geheten wet op de burgerlijke stand van kracht was geworden.¹³³ Daarmee werd de verantwoordelijkheid voor de reglementering van de huwelijkse verhoudingen voor een belangrijk deel aan de kerk(en) onttrokken en in handen van de burgerlijke maatschappij gelegd. Met een vertraging van enkele jaren zou dit voorbeeld ook door de besturen die het op het grondgebied van de Republiek der Verenigde Nederlanden voor het zeggen kregen gevolgd worden.¹³⁴ Het is hier niet de plaats om dit gebeuren te gaan beschrijven. Ik beperk mij slechts tot de vroegste sporen van het hele proces waarmee dit gepaard ging in de hier besproken registers te signaleren. De eerste aantekening van dit soort stamt uit een doopregister van de Nieuwstraat. Daar vond ik de volgende doop vermeld:

*1 8bris 1796 Desiderius Josephus Eduardus
filius Henrici Desiderii Pety amaracensis et Mariae Josephae
Michel ex Avesnes.*

*Nota hi juncti erant coram municipalitate d'Avesnes ut, constabat ex litteris matrimonialibus quas mihi postea exhibuerunt.*¹³⁵

Het ging dus duidelijk om een kindje van een echtpaar dat onderworpen was geweest aan de nieuwe Franse wetgeving.

Van de overige annotaties van dit soort laat ik er nog een hier volgen. Die stamt ook uit het genoemde doopregister:

*28 Decembris 1796 Franciscus Josephus Guillelmus
filius Josephi Mathieu ex Gendreville et Catharinae Josephae Faas andomarepolensis vulgo Saint Omer junctorum matrimonio coram municipalitate andomarepolensi.*¹³⁶

Met de eerste vermelding van de municipaliteit van Breda ten gunste van een kindje van een echtpaar afkomstig uit de Franse Republiek sluit ik dit exposé af:

*17 Augusti 1798 Henricus Amabilis Theodorus
filius Romani de l'Offre de court Saint Quentin et Mariae Philippinae de Florin de Frelon.*

*Nota juncti erant coram municipalitate de Breda.*¹³⁷

AANTEKENINGEN

^{1.} In: *Jaarboek De Oranjeboom LII* (1999) 114-142. Zie ook de daar aangegeven literatuur. Daaraan dient nu te worden toegevoegd: A.L.J. Verschuuren, *Inventaris van de kerkenraad van de Nederlandse Hervormde Gemeente Breda* (Breda, 1980). Daarin is onder SAB, inv. nr. 40 te vinden: Lijst der ouderlingen 1699 - 1786, lijst der diakenen 1704 - 1786 en lijst der tot ouderlingen en diakenen benoembare personen (ca. 1790). Aan F.A. Lieburg, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816. Deel 2 gemeenten (Dordrecht, 1990)* 52-53 ontleende ik de hier volgende lijst van predikanten uit het besproken tijdvak:

1732-1788	Hoefft; Samuel	1766-1787	Ritzema; Helperus
1739-1761	Hasebroek; Martinus	1768-1812	Kempen, van; Petrus
1739-1766	Fruytier; Aegidius Burs	1782-1789	Haack, Petrus
1740-1767	Roos, de; Johannes	1789-1815	Wuyster, Gerardus
1740-1751	Gilst, van; Petrus	1789-1807	Hofstede; Johannes Jacobus
1751-1754	Blauw; Petrus	1790-1795	Pantekoek; Carolus
1755-1788	Otting, van; Johan Wencislaus	1794-1796	Taay; Barend
1761-1784	Stratenus; Cornelis Nicolaas		

Naar aanleiding van een reactie op mijn bijdrage in het Jaarboek LII, geef ik hier een aanvulling op noot 43 van die bijdrage:

De schrijfwijze van de namen wijkt dan enigszins af. Dit huwelijk heeft nog een voorgeschiedenis gehad. Volgens een notariële akte van 21 juli 1654 ten overstaan van notaris Jan van den Couwenhoven te Breda (SAB, notarieel archief nr. 152/116) had Johan van Laerhoven een kind verwekt bij de nu Margareta de Sabaert genoemde vrouw. Toen hij daarop werd aangesproken verklaarde hij met haar te willen trouwen, maar nadat hij een andere vrouw had leren kennen, wilde hij op deze trouwbelofte terugkomen. Hij verklaarde echter bereid te zijn het kind als het zijne te willen legitimeren en voor de opvoeding te willen opkomen. Deze transactie werd blijkens de genoemde akte en waarschijnlijk door toedoen van de Raad van Brabant niet goedgekeurd. Hij zag zich bijgevolg genoodzaakt een huwelijk met de bewuste Margareta aan te gaan. Van een en ander werd ik op de hoogte gesteld door mr. J.D. Harder te Breda, hetgeen onder dankzegging hier vermeld wordt. Mijn voorzichtige formulering in noot 43 hield verband met de verschillende schrijfwijzen van de namen van bruid en bruidegom.

^{2.} SAB, DTB Trouwboek Nieuwstraat 1693-1903, ff. 89-90.

^{3.} SAB, DTB inv. nr. 44a, ff 64. f. 64.

^{4.} SAB, DTB dito, f. 71.

^{5.} SAB, DTB dito, f. 70.

^{6.} SAB, DTB dito, f. 72.

^{7.} SAB, DTB dito, f. 72.

^{8.} SAB, DTB dito, f. 75.

^{9.} SAB, DTB dito, f. 76.

^{10.} SAB, DTB dito, f. 79.

^{11.} SAB, DTB dito, f. 83.

^{12.} SAB, DTB dito, f. 83.

^{13.} SAB, DTB dito, f. 83.

^{14.} SAB, DTB dito, f. 86.

^{15.} SAB, DTB inv. nr. 47, f. 63.

^{16.} SAB, DTB inv. nr. 101b, f. 169.

^{17.} SAB, DTB Trouwboek Nieuwstraat 1693-1903, ff. 89-102.

^{18.} SAB, DTB Trouwboek Nieuwstraat 1693-1903, ff. 139-158.

^{19.} SAB, DTB Trouwboek Waterstraat 1713-1810, ff. 187-203.

^{20.} SAB, Trouwboek Brugstraat 1770-1811, ff. 26-31.

^{21.} SAB, Trouwboek Nieuwstraat 1693-1903, ff. 127-130.

^{22.} SAB, DTB inv.nr. 44a, ff 64-87.

^{23.} SAB, DTB inv.nr. 30; de aantallen van roomse echtparen die in de waalse kerk huwden, zijn te verwaarlozen. Ook de betrekkingen tussen een rooms-katholiek en een franstalige gereformeerde partner behoorden tot de zeldzaamheden. Een eerste verbintenis van dit soort kwam ik eerst in de zeventiger jaren in het waals register tegen.

24. SAB, DTB inv.nr. 101; ook de aantallen paren die voor de schepenbank trouwden zijn gering. Het gemiddelde over de eerste tien jaar lag tussen de vier en vijf per jaar. Daarvan vormden de rooms-katholieke paren weer een fractie.
25. SAB, DTB Trouwboek Waterstraat 1713-1810, ff. 187-188.
26. SAB, DTB inv.nr. 46, f. 39.
27. SAB, DTB inv.nr. 46, f. 41.
28. SAB, DTB inv.nr. 46, f. 42.
29. SAB, DTB inv.nr. 46, f. 44.
30. SAB, DTB inv.nr. 46, f. 46.
31. SAB, DTB inv.nr. 46, f. 46.
32. SAB, DTB inv.nr. 46, f. 46.
33. SAB, DTB inv.nr. 90, f. 114.
34. SAB, DTB inv.nr. 46, f. 52.
35. SAB, DTB inv.nr. 46, f. 52.
36. SAB, DTB inv.nr. 46, f. 53.
37. SAB, DTB inv.nr. 46, f. 55.
38. SAB, DTB inv.nr. 47, f. 54.
39. SAB, DTB inv.nr. 91, ff. 163-164.
40. SAB, DTB inv.nr. 46, f. 302.
41. SAB, DTB Trouwboek Nieuwstraat 1693-1903, f. 40.
42. Een gedrukt exemplaar bevindt zich onder inv.nr. 184 in het archief van de Ned. Herv. Gem. Breda (bewaard op het SAB, waarvan hier een facsimile is opgenomen. In de inventaris van dit archief wordt het omschreven als: Plakkaat van de Staten-Generaal inzake dreigende huwelijksluitingen met rooms-katholieken in de Generaliteitslanden 1750. Het hiervolgende citaat heb ik aan dit exemplaar ontleend.
43. Later werd deze termijn op een niet nader te bepalen tijdstip uitgebreid tot een jaar en zes weken.
44. Zie onder aantekening 42.
45. Omtrent het waarom van dit aparte register was niets te vinden in het actenregister onder inv.nr. 13 van het archief van de Ned. Herv. Gem. Breda. Wel is daar een aantekening te vinden van een voorstel dat op een consistorievergadering van 2 juni 1750 (dus exact een dag voor die waarop de resolutie werd uitgevaardigd) door Const. Van Vechelen werd ingediend om de aanleg van 'een bysonder boek' te bepleiten, waarin aantekeningen dienden gemaakt te worden 'van hetgeen passeert by den ondertrouw'. Daartoe werd op deze vergadering besloten. Te oordelen naar de op de titelpagina doorgestreepte formule (zie copie op pagina 56) zou men kunnen zeggen dat het aparte trouwregister voor gemengde huwelijken daarvoor in de plaats gekomen is. Het loopt van 1750 tot 1790; er werd later een alfabetisch register van de daarin tot een totaal van 207 opgenomen huwelijken aangelegd.
46. SAB, DTB inv.nr. 47, f. 1.
47. SAB, DTB inv.nr. 47, ff. 1-19.
48. SAB, DTB inv.nr. 47, ff. 60-92.
49. SAB, DTB inv.nr. 47, f. 1.
50. SAB, DTB inv.nr. 47, f. 2.
51. SAB, DTB inv.nr. 47, f. 5.
52. SAB, DTB inv.nr. 47, f. 5.
53. Deze gebondenheid aan de voorschriften van het Echartreglement weerspiegelt zich in het huwelijksregister dat door de lutherse gemeente werd aangelegd. Het draagt als titel: *Naamregister dergenen die hare geboden in onse kerken hebben laten afroepen*. Het loopt van 1671 tot 1723; daarna volgen nog enkele annotaties uit de jaren 1766, 1788 en 1801. Zie SAB, DTB inv.nr. 53.
54. SAB, DTB inv.nr. 47, f. 13.
55. SAB, DTB Trouwboek Nieuwstraat 1693-1903, f. 97.
56. SAB, DTB Trouwboek Nieuwstraat 1693-1903, f. 94.
57. SAB, DTB inv.nr. nr. 44a, f. 27.
58. Hierna volgt een onderdeel dat in zijn geheel gewijd is aan de doop van kinderen uit gemengde huwelijken.
59. SAB, DTB Trouwboek Nieuwstraat 1693-1903, f. 91.
60. SAB, DTB inv.nr. 44a, f. 91.

61. Ik heb geen sporen kunnen vinden van een lijst die door de heren van de gereformeerde gemeente is aangelegd om dit soort overgangen voor het nageslacht te bewaren. Dat gebeurde wel in SAB, DTB inv.nr. 93, f. 86, een doop- en trouwboek van de lutherse gemeente, waar een specificatie van dit soort is aangelegd. De namen van 37 gereformeerden die tijdens het pastoraat van ds Henri Fischer deze stap zetten, werden er in opgenomen, evenals de namen van zestien rooms-katholieken die hetzelfde deden. In hetzelfde register valt de nauwkeurigheid op, waarmee lutherse predikanten, vooral ds. Johannes Zachman (in functie 1719-1763) aantekening hielden van confessionele verschillen bij de registratie van door hen verrichte doop- en trouwplechtigheden.
62. SAB, Archief van de Ned. Herv. Gemeente Breda, inv.nr. 14, f. 369 onder art. 5.
63. SAB, a.w., f. 372 onder art. 5; exact gebeurde dat bij resolutie van het gerecht op 20 juli 1778.
64. Uitvoerig hierover: SAB, a.w., ff. 280-284.
65. SAB, a.w., ff. 289-290 onder art. 6.
66. SAB, a.w., f. 293 onder art. 3.
67. SAB, Archief criminele processen, onder nr. 149-2 een heel dossier over deze aangelegenheid. Het dossier bevat de volgende stukken: No. 1 Remonstrantie door drossaard van stad en baronie Breda tegen Johanna Messers; No. 2 Onderhandse verklaring van Willem van Halsteren en diens huisvrouw Johanna van Peer, wonende te Bergen op Zoom 6 maart 1786; No. 3 Praeparatoire informatie 7 maart 1786; No. 4 Articulen en responsorium met 41 artikelen, geopend op 7 maart 1786 en afgesloten op 5 juni van dat jaar.
68. De onderbreking duurde van 1785 tot 1797.
69. Ik wijdde aan dit soort zaken al eerder enkele studies. Ik noem hiervan slechts: 'Aantekeningen bij de doop-, huwelijks- en overlijdensregisters van Breust-Eijsden in de Staatse tijd (1656-1795)', in: *PSHAL* 120 (1984) 245-283, vooral 265-280.
70. SAB, DTB, inv.nr. 32, f. 75.
71. SAB, DTB, inv.nr. 32, f. 85.
72. SAB, DTB, inv.nr. 32, f. 95.
73. SAB, DTB, inv.nr. 10, f. 128.
74. SAB, DTB, inv.nr. 10, f. 146.
75. SAB, DTB, inv.nr. 32, f. 160.
76. SAB, DTB, inv.nr. 22a, f. 261.
77. SAB, DTB, inv.nr. 22a, f. 263.
78. SAB, DTB, inv.nr. 22a, f. 265.
79. SAB, DTB, inv.nr. 22a, f. 267.
80. SAB, DTB, inv.nr. 47, f. 74.
81. SAB, DTB inv.nr. 47, f. 67; ik heb over de belofte die 'en consistoire' werd gedaan in het actenboek over deze jaren (SAB, Archief van de Ned. Herv. Gem. Breda, inv.nr. 14) niets kunnen vinden. Ook in het actenboek van de lutherse gemeente was niets dienaangaande te vinden.
82. SAB, DTB, inv.nr. 47, f. 75.
83. SAB, DTB, inv.nr. 22, f. 273.
84. SAB, DTB, inv.nr. 22, f. 284.
85. SAB, DTB, inv.nr. 22, f. 294.
86. SAB, DTB, inv.nr. 22, f. 314.
87. SAB, DTB, inv.nr. 94, f. 63.
88. SAB, DTB, inv.nr. 94, f. 66.
89. SAB, DTB, inv.nr. 94, f. 72.
90. SAB, DTB, inv.nr. 94, f. 75.
91. SAB, DTB, inv.nr. 47, f. 52; het gebeurde geheel volgens de resolutie van 3 juni 1750. De roepen hadden plaats gehad op 5 februari, 18 maart en 29 april.
92. SAB, DTB, inv.nr. 11a, f. 29.
93. SAB, Archief van de Ned. Herv. Gem. Breda, inv.nr. 14, ff. 617-618 onder art. 4.
94. SAB, a.w., f. 622.
95. SAB, a.w., f. 624; ik vond bijgevolg nog de doop van een (tweede?) dochtertje, die op 24 september 1789 opnieuw in de Brugstraat plaats vond (SAB, inv.nr. 11a, f. 82.).

- ⁹⁶. In het huwelijksregister van Willemstad RADB, DTB inv.nr. 12, f. 15, vond ik de volgende annotatie over dit huwelijk:
Hendrik Willem Wiltink, canonier in de Compagnie Artillerie van den Heer Generaal 'Major J.F. Mertfelder in gumarisoen te Maastricht, gebooren in de Kruiskapel in het Munstersche en
Adriana van Draaldt, gebooren en woonende in Willemstad, en vermits hij van de Roomsche Religie is sullen de geboden van zes tot zes weeken gaan moeten zoowel hier als te Maastricht.
Attestatie afgegeven dat de 3 Huwelijksche voorstellingen hier onverhindert gegaan waren den 1 Jan. 1781.
- ⁹⁷. De doop van het eerste kind dat in Willemstad gedoopt zou zijn, heb ik in de doopboeken van de Ned. Herv. Gemeente Willemstad niet kunnen vinden. Lettend op de datum van de doop van het tweede kindje, nl. 15 april 1781, zou ook dit tweede kind nog voor de huwelijksluiting gedoopt moeten zijn. De vraag kan gesteld worden of om die reden de doop verdonkermaand werd. Een antwoord is vooralsnog niet te geven.
- ⁹⁸. Dat gebeurde onder de naam Paulus Hendrikus op 15 april 1781 (SAB, DTB inv.nr. 33, f. 12). Weer lettend op de huwelijksdatum was dit dus een zogenaamd voorkind.
- ⁹⁹. SAB, Archief Ned. Herv. Gem. Breda, inv.nr. 14, f. 598 onder art. 6.
- ¹⁰⁰. SAB, a.w., ff. 603–607 onder art. 4 in een uitvoerige informatie.
- ¹⁰¹. SAB, a.w., f. 613 onder art. 4 volgens een brief uit Willemstad van 1 september.
- ¹⁰². SAB, a.w., f. 629 onder art. 4.
- ¹⁰³. SAB, a.w., f. 631.
- ¹⁰⁴. SAB, a.w., f. 635.
- ¹⁰⁵. Het huwelijk had plaats op 2 september 1769 (SAB, DTB inv.nr. 47, f. 29); aan de registratie ontleen ik de namen van de eerste echtgenoten, respectievelijk Clara van der Horst, vrouw van Jan François Mooren en Rombout van Hien, man van Sara Evertsen. Deze laatste man was al in 1767 overleden. Onder SAB, inv.nr. 187 in het archief van de Ned. Herv. Gem. Breda is een appointment aangaande erfeniskwesties bewaard gebleven.
- ¹⁰⁶. SAB, Archief van de Ned. Herv. Gem. Breda, inv.nr. 14, f. 17.
- ¹⁰⁷. SAB, a.w., f. 45.
- ¹⁰⁸. Ik heb geen aantekening van deze attestatie op de lidmatenlijst onder inv.nr. 140 van genoemd archief kunnen vinden.
- ¹⁰⁹. SAB, a.w., f. 46.
- ¹¹⁰. SAB, a.w., ff. 70–71; dat gebeurde *wegens afval tot het Pausdom*.
- ¹¹¹. SAB, a.w., t.a.p.
- ¹¹². SAB, a.w., ff. 93–96.
- ¹¹³. SAB, a.w., f. 97.
- ¹¹⁴. Zie hiervoor noot 108.
- ¹¹⁵. Er kwam verrassenderwijs nog een, zij het late, bekering uit de bus. Op een consistorievergadering van 2 november 1785 (inv.nr. 14, f. 632) kwam een brief ter sprake die was binnengekomen van Maria Evertsen, weduwe Noorden, met een ernstig verzoek tot wederopname in de gereformeerde gemeente. De brief ging vergezeld van een verklaring van goed gedrag namens het bestuur van IJzendijke en een verklaring van dezelfde strekking van ds Arnoldus Braam, predikant aldaar. De vergadering reageerde vooralsnog wat terughoudend en vroeg per brief naar de redenen van deze ommekeer. Het antwoord kwam enkele weken later (inv.nr. 14, ff. 637–638) en bevatte *een nader aanzoek om weder aangenomen te worden, gepaard met een brede en ootmoedige schuldbekentnisse en betijgingen van oprecht berouw over haare te vooren gegeven ergernisse wegens afval tot 't Pausdom*. Er kwam eveneens een schrijven binnen van een Med. Doctor van IJzendijke dat de vrouw te gebrekkig en te zwak was om persoonlijk voor de vergadering te verschijnen. Dit gaf uiteindelijk de doorslag voor een positief besluit tot wederopname in de gemeente en het besluit daarvan op de eerstvolgende zondag aan de gemeente mededeling te doen. Ook van deze wederopname was geen aantekening in de lidmatenlijst te vinden.
- ¹¹⁶. SAB, DTB inv.nr. 11a, f. 119.
- ¹¹⁷. SAB, Archief van de Ned. Herv. Gem. Breda, inv.nr. 13, f. 98.
- ¹¹⁸. SAB, a.w., f. 100; met uitvoerige informatie over deze aangelegenheid.
- ¹¹⁹. SAB, DTB inv.nr. 44a, f. 88.
- ¹²⁰. SAB, Archief Ned. Herv. Gem. Breda, inv.nr. 13, f. 59.

- ¹²¹ SAB, a.w., f. 61; op de vergadering van 2 februari kwam dit voorstel binnen en werd daar afgewezen omdat het in strijd met de resolutie was.
- ¹²² SAB, DTB inv.nr. 47, f. 6.
- ¹²³ SAB, DTB inv.nr. 16, f. 111; meer kinderen heb ik niet kunnen vinden.
- ¹²⁴ Hij was volgens een *Liste des Pasteurs*, onder inv.nr. 7 in het archief van de Waalse gemeente (ondergebracht in de UB Leiden) als proponent op 11 april 1782 vanuit Rotterdam beroepen en op 21 juli d.a.v. te Breda geïnstalleerd. Hij bleef tot 9 april 1787 in functie.
- ¹²⁵ SAB, DTB inv.nr. 47, f. 70.
- ¹²⁶ SAB, DTB inv.nr. 50, f. 119.
- ¹²⁷ Aantekeningen omtrent de door hem verrichte doopbedieningen zijn te vinden in het doopboek van de Waalse gemeente vanaf 1 december 1782 (SAB, DTB inv.nr. 89, f. 130) tot en met 14 januari 1787 (SAB, DTB inv.nr. f. 135).
- ¹²⁸ Zie daarvoor het betreffende deel in de Actes et Résolutions in het genoemde archief van de Waalse gemeente, inv.nr. 1, dl.2 (1779-1806), f. 135.
- ¹²⁹ L.C., f. 119.
- ¹³⁰ Kopieën van de stukken werden in extenso opgenomen in de acten van het consistorie, l.c., ff. 121-123. Hetzelfde geldt voor de stukken betreffende het beroep van een opvolger voor de daarmee ontstane vacature. Beroepen werd een proponent uit Leiden, Jean Henri Châtelain, die eerst op 29 juni 1788 geïnstalleerd kon worden, l.c., f. 143.
- ¹³¹ Het artikel uit het verslag van de synode werd in extenso opgenomen in de acten van het consistorie, omdat *cet article tend à justifier sa conduite dans la malheureuse affaire de Mr P.M. Langlois, ci-devant Pasteur Adjoint*, l.c., f. 130.
- ¹³² L.C., f. 136.
- ¹³³ Het belangrijkste deel van de wet is te vinden bij: J.M. van der Venne, *Beschrijving van de Doop-, Trouwen en Begrafenisboeken in de Provincie Limburg, dagtekenende van vóór de invoering van de Burgerlijke Stand* ('s-Gravenhage, 1953) 505-567. Officieel werd deze wet ook van kracht voor de krachtens het Verdrag van Den Haag bij de Franse Republiek ingelijfde gebieden op 12 juli 1796. Zie hiervoor het onder noot 69 genoemde artikel in PSHAL 120 (1984) 280.
- ¹³⁴ Dit gebeurde voor heel het grondgebied van de Bataafse Republiek in het jaar 1798.
- ¹³⁵ SAB, DTB inv.nr. 16, f.42
- ¹³⁶ SAB, DTB inv.nr. 16, f. 48.
- ¹³⁷ SAB, DTB inv.nr. 16, f. 42.